

ЧАСТИНА II. НОВА ТА НОВІТНЯ ДОБА

РОЗДІЛ 4. ВІД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

«Першопрохідцем» у пострадянській системі білоруських шкільних підручників з історії «довгого XIX століття» стало видання авторства Михайла Біча – на початку 1990-х років заступника директора Інституту історії АН Білорусі, ініціатора запровадження «національної концепції історії Білорусі» (департизованої та деідеологізованої), вперше детально обґрунтованої ним 1993 р.²⁰². Того ж року побачило світ і перше видання його навчальної книжки для учнів 8-го класу «Гісторыя Беларусі. Канец XVIII ст. – 1917 г.»²⁰³.

Окреслюючи з перших рядків видання свій авторський намір відійти від традиційних для радянської історичної науки (та й дидактики історії) «догм і схем утопічного вчення про можливість досягнення загального щастя “трудящих” (“работящих”) шляхом завоювання “диктатури пролетаріату”», які хіба що несли шкоду та загрозу цілковитой «ліквідації національної школи, занедбання вітчизняної історії та фальсифікації історичної пам’яті народу»²⁰⁴, М. Біч запропонував розглядати XIX ст. в історії Білорусі (а разом із нею – і тої частини Польщі, яка після поділів Речі Посполитої потрапила до Російської імперії разом із Правобережною Україною та Литвою)

²⁰² Біч М. Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь. *Беларускі гістарычны часопіс*. 1993. № 1. С. 15–24.

²⁰³ Біч М. В. Гісторыя Беларусі: Канец XVIII ст. – 1917 г.: вучэб. дапам. для вучняў 8 кл. Мінск: Народная асвета, 1993. 336 с.

²⁰⁴ Там само. С. 3.

як період від часу їх «захоплення наприкінці XVIII ст. до повалення царизму за результатом Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.»²⁰⁵. У межах цього часового проміжку М. Біч виділив три етапи: кінець XVIII – 50-ті рр. XIX ст. («криза феодально-кріпосної системи»); 60–90-ті рр. XIX ст. («становлення буржуазного суспільства»); початок XX ст. («назрівання краху самодержавства»)²⁰⁶.

Прикметно, що М. Біча важко запідозрити у прихильному ставленні до Російської імперії та її впливу на розвиток тих земель, які потрапили до її складу наприкінці XVIII ст. Навпаки, він послідовно критикував підхід російсько-імперських та пізніших радянських істориків, які свого часу стверджували, що завдяки трьом поділам Польщі білорусам (та й українцям із Правобережної Наддніпрянщини) врешті вдалося здійснити «возз'єднання з братнім російським народом, як втілення споконвічної мрії ... за що велася боротьба протягом шести попередніх століть під час перебування під литовським та польським гнітом»²⁰⁷. Насправді ж, на думку автора підручника, замість «феодальної анархії», мовляв, характерної для періоду існування Речі Посполитої, на цих теренах запанував «азіатський деспотизм», що, зокрема, проявилось в тому, що «на 70 років затягнулося панування феодально-кріпосного ладу, що спричинило істотне відставання від країн Заходу»²⁰⁸.

Зрештою, попри те, що, наприклад, навесні 1793 р. (після другого поділу Речі Посполитої), як відзначив Михайло Біч, побачив світ маніфест імператрки Катерини II для мешканців усіх долучених до Росії областей (українських, білоруських, литовських та частково латвійських), яким для них забезпечувалася «повна і нічим не обмежена свобода» у публічному

²⁰⁵ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 4.

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Там само.

сповідуванні віри, володінні і розпорядженні своїм майном та незмінне користування «без жодних винятків усіма тими правами, вольностями і перевагами», які були у її «старожитніх підданих», та звільнення на два роки від державних податків, документ все ж акцентував не стільки на правах нових підданих імперії Романових, як наголошував на тому, що їхнє майбутнє, поруч із іншими теренами Росії, які були в її складі раніше (включно з українським Лівобережжям), полягала в тому, щоб «досягнути об'єднання [в оригіналі – совокупления – П. А.] під єдиною державою з єдиноплемянним її російським народом і стати співучасниками блаженства, слави і величі, якими нині монархія наша, в мирі процвітаючи, насолоджується»²⁰⁹.

Однак справжньою причиною таких тимчасових «милоствих» заходів російської влади щодо населення автор підручника вважав винятково надзвичайно складну економічну ситуацію в регіоні, спричинену «феодальною анархією та численними походами [сюди – П. А.] ... російських військ за кликом різних шляхетських конфедерацій»²¹⁰. А ще – бажання принаймні тимчасово протиставити новий лад часам Речі Посполитої, коли, мовляв, «терпіли гніт ... землі і міста, що відійшли тепер до Російської імперії, які й колись були її [Росії – П. А.] надбаннєм, де жили її єдиноплемянники, просвітленні православною християнською вірою, яку й досі сповідують»²¹¹.

Втім, у будь-якому разі, обіцяні Катериною II збережені «права і свободи», наприклад конфесійні, за спостереженням Михайла Біча, не були релевантними, принаймні для греко-католиків (зокрема, Правобережжя Наддніпрянщини), яких почали примусово переводити у православ'я, а також євреїв, яким після виходу відповідного указу влітку 1794 р. заборонялося проживати поза межами окресленої «зони осілості»

²⁰⁹ Там само. С. 12–13.

²¹⁰ Там само. С. 13.

²¹¹ Там само. С. 12.

(яка охопила балтійські, білоруські та більшу частину українських (по обидві сторони Дніпра) губернії), що призвело до масового насильного їх переселення з постійних (і давніх) до теперішніх місць проживання. Але й усередині цього простору євреям заборонялося постійно проживати поза містами та містечками, а з єврейських міщан, зокрема купців та ремісників, стягувалися вдвічі більші державні податки, ніж із міщан-християн²¹². Та й щодо більшості селян соціальна політика російського уряду відзначалася «феодално-кріпосницьким характером», за якої «відповідні закони і постанови ... забезпечували диктат поміщиків над селянами, виконання ними усіх повинностей на користь панів, пошук і повернення власником втікачів, покарання за непослух»²¹³.

Зрештою, вся подальша політика офіційного Петербургу, попри «буржуазні реформи 60-х – 70-х рр. XIX століття», включно зі скасуванням 1861 р. кріпацтва, була скерована, на думку М. Біча, на тотальну русифікацію окраїн Російської імперії (і не лише через заборону застосування публічно національних мов, але й шляхом роздачі на новоприєднаних територіях маєтків російським поміщикам, вірним імператорському престолу) та деформування і гальмування національно-культурного та політичного розвитку неросійських народів, що населяли її (зокрема білоруського та українського) і упродовж «довгого XIX століття», попри перепони, таки перетворювалися у модерні нації²¹⁴.

Відповідним був і періодичний опір населення на просторі від теренів Польщі та Литви до Білорусі й України. Щоправда, для автора підручника до другої половини XIX ст. усі антиросійські виступи в цьому регіоні були так чи так інспіровані польською стороною.

²¹² Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 13–14.

²¹³ Там само. С. 17–18.

²¹⁴ Там само. С. 5; 9–10; 13.

Під час французько-російської воєнної кампанії 1812 р. (у книжці вона названа просто як «війна 1812 р.») серед місцевого населення військо Наполеона як «визволителів від російських загарбників» сприймала лише, за визначенням Михайла Біча, хіба що «ополячена шляхта» (зокрема й з України, але насамперед із Білорусі та Литви), яка зі зброєю приєднувалася до нього для війни проти Російської імперії, сподіваючись, що Бонапарт, який 1807 р. уже на частині колишньої Речі Посполитої посприяв становленню Варшавського герцогства, загалом відродить цю державу або принаймні ВКЛ. І хоч, як зауважив Михайло Біч, у липні 1812 р. із подачі Наполеона навіть був створений Тимчасовий уряд ВКЛ, на думку автора підручника, поява такої інституції зовсім не означала становлення якоїсь самостійної держави (тим паче, що замість русифікації їй у тих умовах загрожувала хіба що інша альтернатива – «ополячування»), а йшлося про функціонування органу, який би забезпечував французьке військо рекрутами та ресурсами (часто шляхом надмірних поборів) на зайнятих теренах в умовах, коли «реальна влада ... перебувала у руках наполеонівських маршалів і генералів»²¹⁵.

Такий стан справ не підтримувала більшість місцевого населення, яке все ж, на відміну від частини еліти, вирішило навпаки боротися проти «грабежа окупантів» (все ж саме так найчастіше писав М. Біч про наполеонівську армію) і приєднуватися до партизанського руху, тим паче надіючись, що лояльність російській стороні у разі перемоги таки спонукає її до скасування кріпосного права. Врешті, українська Волинь, поруч із Литвою та Білоруссю, означена автором підручника територією, де відбулися ключові баталії тодішньої кампанії влітку – на початку осені 1812 р. Зокрема, волинські терени (та й Північна Україна загалом) постали на сторінках книжки як простір, де готувалася зустріти французьке військо

²¹⁵ Там само. С. 26.

3-тя російська армія (чисельністю 43 тис. осіб), очолювана генералом Олександром Тормасовим, якій врешті (завдяки активному опору французам зі сторони організованого селянства) у вересні 1812 р. вдалося відтіснити наполеонівське військо із західної частини Волині²¹⁶. Водночас, як відзначив М. Біч, загальний успіх російської армії, якого їй зрештою вдалося досягнути на всій лінії фронту восени–взимку 1812 р., не перетворився автоматично на покращення становища пересічного населення, насамперед селян. Ба більше, жодна з територій, де пройшли найгарячіші баталії 1812 р., у 1813–1814 рр. «не була звільнена від рекрутських наборів і поставок на потреби російської армії, яка продовжувала похід на захід», і в той час, як російський імператор «вибачив зраду місцевих поміщиків, які пішли на службу до окупантів», натомість «нічого не зробив для селян, навіть тих, що боролися у партизанських загонах на стороні російського війська ... навпаки: кріпацтво і свавілля поміщиків ... після війни 1812 р. стрімко посилювалися»²¹⁷.

Такі процеси, поруч із поширенням у Російській імперії (зокрема Наддніпрянській Україні), попри поразку наполеонівських військ, ідей «Французької буржуазної революції, які сприяли розповсюдженню демократичних ідей “свободи”, “рівності”, “братерства”», призвели до виникнення в регіоні таємних політичних товариств (від Товариства філаматів до Товариства філаретів та Патріотичного товариства). На думку М. Біча, до них належали насамперед представники все тої ж «ополяченої шляхти – прихильники ідеї відновлення незалежної Речі Посполитої ... з включенням до її складу Білорусі, Литви і Правобережної України», а частина з них навіть «виступала за визволення селян із кріпацтва»²¹⁸.

²¹⁶ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 22–32.

²¹⁷ Там само. С. 33.

²¹⁸ Там само. С. 34–35.

Водночас автор книжки визнавав, що під їх впливом на початку 1820-х років опозиційною до влади стала й частина власне офіцерів Російської імперії (зокрема українського походження) – такі собі «російські дворянські революціонери-декабристи»²¹⁹. Серед них була група, очолювана Павлом Пестелем (автором проекту «Руської правди» – програмного документа Південного товариства, яке він очолював, – створеної у березні 1821 р. таємної декабристської організації в Україні), яка навіть допускала незалежність Польщі з включенням до її складу білоруських, литовських та частково українських земель, хоч для народів решти теренів Російської імперії «у праві на самовизначення своєї долі було відмовлено»²²⁰. Однак навіть такий варіант керівник Північного товариства Микита Муравйов та Кіндрат Рилєєв відхилили як неприйнятний. Зрештою, після невдалої спроби перевороту 14 грудня 1825 р. та подальших арештів представників руху врешті не було створено сприятливих умов ні для реалізації цієї, ні будь-якої іншої програми реформування російської державної системи.

Наступне за хронологією повстання 1830–1831 рр., яке охопило переважно Польщу, Білорусь, Литву і правобережні українські терени, за спостереженням М. Біча, також насамперед було інспіроване «польськими магнатами і шляхтою», яких не задовільняла повною мірою державна автономія Королівства Польського, створеного відповідно до рішення Віденського конгресу 1815 р. у складі Російської імперії, яке навіть мало свою конституцію, яка, втім, неодноразово порушувалася²²¹. Водночас радикальне крило повстанців виступало за наділення селян землею з виплатою відповідних витрат поміщикам, а також допускало залучення до спільної «визвольної війни з царизмом під лозунгом “За нашу і вагу свободу”» російського

²¹⁹ Там само. С. 35.

²²⁰ Там само. С. 36.

²²¹ Там само. С. 37.

народу, хоч для білоруського, литовського та українського народів національні права не визнавали²²². Однак до вересня 1831 р. повстання було придушене російським військом, і не лише була припинена дотеперішня практика російського уряду, який до початку 1830-х років, «шукаючи підтримки серед поміщиків, чиновників та інтелігенції, поблажливо ставився до їх колонізаційної діяльності», але й «було взято курс на всебічне послаблення шляхти, викорінення полонізму і послідовну русифікацію краю»²²³. Зокрема, у цьому контексті на просторі між Польщею, Литвою, Білоруссю та Україною проводилося «очищення державних установ, органів суду, освіти і культури від чиновників “польського походження”», замість яких запрошували на посади людей із центральних губерній Російської імперії, а саме діловодство, як і навчання, відтепер велося російською мовою. Зокрема, як вказував М. Біч, у руслі цих процесів 1832 р. було закрито Віленський університет, який у Петербурзі розглядали як «центр розповсюдження полонізму у громадсько-культурному житті краю», а університетська бібліотека була перевезена до Києва, де з 1833 р. розпочалося становлення нового закладу – Імператорського університету Святого Володимира – як альтернативи до закритих уже згадуваного університету у Вільно та Кременецького ліцею²²⁴.

«Польські шляхецькі революціонери» (щоправда, переважно без- та малоземельні), які апелювали до відновлення Речі Посполитої у межах 1772 р., за спостереженням М. Біча, були і серед організаторів Січневого повстання 1863–1864 рр. Водночас, поруч із ними, особливо на теренах Литви, Білорусі та Правобережної України, важливий вплив намагалися чинити й «революційні демократи» – своєрідний продукт, зароджений у середині XIX ст., на платформі боротьби проти самодержавства

²²² Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 37–38

²²³ Там само. С. 40.

²²⁴ Там само. С. 41.

та за демократизацію державного ладу, вирішення аграрно-селянського (навіть пропонувалася передача поміщицьких земель селянам) та національного (надання пригніченим народам права на самовизначення) питань революцією²²⁵. Окрім того, саме ігнорування «шляхетством» згаданих соціальних вимог, на думку автора підручника, врешті відвернуло від повстання більшість селянства – основної складової тодішнього суспільства, що призвело до придушення повстання та його поразки із подальшим сплеском замість польського російського шовінізму²²⁶. І хоч, як відзначав М. Біч, «після падіння повстання ... розпочалася похмура смуга реакції та тотальної русифікації», і напередодні, і під час подій 1863–1864 рр. у тодішніх недержавних народів Російської імперії з'явилися умови для «переростання ... національно-культурного руху у політичний, у боротьбу за державність ... у формі народовладдя, за якого уряд був би добрим слугою народу»²²⁷.

Повстання також дало поштовх і до подальшого розвитку селянського руху (головно організованого поміщицькими селянами-кріпаками), який активізувався ще у 1840-х роках із «кризи феодално-кріпосницького ладу», був підживлений селянським повстанням 1846 р. у Галичині (М. Біч називає цей край «Галицця»²²⁸), «весною народів» 1848–1849 рр., а з проведенням селянської реформи після 1861 р. не лише не пригальмувався, а через її половинчастість та виклики під час втілення лише став інтенсивнішим – тим паче за постійної підтримки «громадсько-політичного руху інтелігенції», скерованого (й надалі після 1860-х років) на «повалення самодержавства і революційне вирішення аграрно-селянського та національного питань»²²⁹.

²²⁵ Там само. С. 138–145.

²²⁶ Там само. С. 144.

²²⁷ Там само. С. 148–149.

²²⁸ Там само. С. 71.

²²⁹ Там само. С. 69.

У цьому контексті в підручнику розглядається діяльність упродовж 1870-х років народницької течії, яка у 1874 р. розпочала «ходіння в народ» (переважно, за уточненням М. Біча, йшлося про регіони Поволжя, Дону та України) з метою «мирної пропаганди ідей соціалізму серед селян», але така діяльність завершилася провалом, оскільки «селяни не сприйняли соціалістичних ідей, а влада на цю акцію відповіла масовими репресіями проти пропагандистів»²³⁰. Такий стан справ врешті призвів до того, що частина народників вирішила перейти до тактики індивідуального політичного терору, яка, врешті, теж себе ненадто виправдала – навіть вбивство 1881 р. імператора Олександра II не спричинило «ніяких значних хвилювань у народних масах», а його наступник Олександр III взагалі «покінчив з ваганнями у бік лібералізму і оголосив відверто реакційний курс внутрішньої політики та непохитність самодержавного режиму», а народницькі локальні осередки, зокрема в Україні, були розгромлені²³¹. Одна частина їх послідовників, які не були заарештовані, зайняла нішу «ліберально-реформаційного народництва», яке продовжувало робити ставку на селянство, але прагнуло вже радше не революції, а еволюційного розвитку села (завдяки трансформації сільських господарств, запровадженню на них «капіталістичних елементів» та підвищенню загального рівня освіти (й економічної грамотності) селян і зрівнянню прав останніх із рештою соціальних прошарків). Інша частина, яка була переконана, що після реформ Олександра II «Росія безповоротно вступила на капіталістичний шлях розвитку», робила ставку на підтримку нового соціального стану, який виник на тлі індустріалізації – «пролетаріат» («робітничий клас»), як основу майбутньої революційної сили, особливо після активізації

²³⁰ Біч М. В. *Гісторія Беларусі...* С. 154–155.

²³¹ Там само. С. 156–157.

робітничого руху у великих промислових центрах Російської імперії впродовж 1870–1890-х років²³².

Поступово саме цей осередок народництва посприяв появі соціал-демократичних громадських та партійних організацій (зокрема, й в українських губерніях). Врешті, з-поміж іншого, М. Біч відзначив, що «на хвилі підйому робочого і соціал-демократичного руху на початку березня 1898 р. у Мінську відбувся з'їзд делегатів Петербурзького, Московського, Київського та Катеринославського (тепер українське місто Дніпро) “Союзів боротьби за визволення робітничого класу”, київської “Робітничої газети” та Бунду [єврейської соціалістичної організації, створеної 1897 р. – П. А.], на якому було прийняте рішення про об'єднання цих організацій у Російську соціал-демократичному робітничу партію»²³³. Окрім того, на сторінках книжки відзначалося, що хоч протягом певного часу її діяльність не була регламентована ні програмою, ні статутом, все ж здебільшого діяльність її міських та регіональних організацій на рубежі XIX–XX ст. була скерована на «керівництво економічною боротьбою робітників, з якою пов'язувались й політичні завдання робітничого руху», хоч, наприклад, національні аспекти практично не розглядалися²³⁴. Зрештою, після внутрішнього протиборства, 1903 р. усередині партії виникло дві фракції – більшовиків, які пропонували перетворити РСДРП на строго централізовану законспіровану організацію (очолив цю групу Володимир Ленін), та їхніх поміркованіших опонентів меншовиків, а представники Бунду взагалі вийшли з її складу²³⁵.

Водночас М. Біч відзначав і виникнення інших політичних осередків на просторі між Польщею, Литвою, Білоруссю

²³² Там само. С. 159–161.

²³³ Там само. С. 172.

²³⁴ Там само. С. 172–173.

²³⁵ Там само. С. 210–211.

та Україною, які переважно поєднували ліві, соціалістичні (та навіть революційні) лозунги поруч із національними гаслами, включно із пропозиціями принаймні створення автономій у межах імперії, а також державної незалежності окремих її частин. Щоправда, сам автор у цьому контексті згадував хіба що місцеві осередки ППС, які діяли на території Литви та Західної Білорусі, що утворили восени 1902 р. «ППС на Литві» та вимагали постання насамперед незалежних Литви і Білорусі та встановлення там соціалістичного ладу, а також посталу того ж року «Білоруську революційну громаду», яка закликала до знищення у всій Російській імперії капіталістичного ладу, переходу до громадської власності на землю, повалення самодержавства та становлення такого державного ладу, за якого «усі народи мали якнайбільшу свободу», тобто фактично йшлося про створення незалежної (але все ж, вочевидь, всеросійської) демократичної республіки²³⁶.

Із таким внутрішнім політичним багажем імперія увійшла в революційні події 1905–1907 рр., які, як влучно відзначив М. Біч, розпочалися тому, що «залпами на Двірцевій площі і у інших місцях столиці [маються на увазі розстріли військом протестувальників у Петербурзі 22 січня 1905 р. – П. А.] була розстріляна не революція, а віра народу у царя», унаслідок чого «прокинулася колосальна революційна енергія, могутня, небачена раніше хвиля протестів – страйків, вуличних демонстрацій і маніфестацій робітників – прокотилася по всій країні»²³⁷, зокрема і на українських теренах. Зокрема, М. Біч звертав увагу на те, що коли на кораблях Чорноморського флоту розпочалися солдатські бунти (насамперед на панцернику «Потьомкін»), в усіх куточках імперії (особливо в її західній частині – від Польщі до Литви та Білорусі) відбувалися «виступи

²³⁶ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 212.

²³⁷ Там само. С. 218.

солідарності ... з революційними матросами, які йшли в авангарді визвольного руху»²³⁸.

Загалом, особливістю тодішніх протестних подій М. Біч відзначав той факт, що поруч із вже звичними з попередніх десятиліть вимогами робітників щодо скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, обмеження свавілля власників підприємств, покращення медичного обслуговування та кращих і безпечніших умов праці та закликами селян знищити поміщицькі землеволодіння, чи не вперше в модерній історії Російської імперії «захиталася головна опора царизму – армія», до того ж заворушення, наприклад, на чорноморських кораблях тривали й надалі, адже, зокрема, після червневого «Потьомківського» у листопаді 1905 р. розпочалося й Севастопольське повстання, яке очолили Петро Шмідт та Олександр Меллер-Закомельський, до якого долучилися матроси Чорноморського флоту і солдати Севастопольського гарнізону поруч із робітниками тамтешнього порту і морського заводу²³⁹. Цей чинник певною мірою, на думку М. Біча, був показовим і визначальним і на наступні роки.

Створення імператорським маніфестом від 19 серпня 1905 р. Державної думи та оголошення у жовтневому маніфесті того ж року громадянських прав та свобод для населення Росії, які в історіографії почасти розглядають як одне із найбільших досягнень революції 1905–1907 рр. у Росії, автор підручника оцінював як спробу імператорського двору «ослабити натиск революційних сил, розколоти демократичний табір, притягнути на свою сторону ліберальну буржуазію»²⁴⁰. І частково намір, хоч у дещо тривалішій перспективі, таки вдався. Попри те, що, за твердженням М. Біча, ще певний час «революційна хвиля заряджалася і набирала силу переважно на західних

²³⁸ Там само. С. 221.

²³⁹ Там само. С. 222–223.

²⁴⁰ Там само. С. 224.

та південних околицях Російської імперії – Балтії, Польщі, Білорусі, Україні, на Закавказзі»²⁴¹, а частина лівих «революційно-демократичних» партій, зокрема й більшовики, вирішили бойкотувати роботу Думи, сподіваючись «на новий революційний підйом», все ж «ліберально-буржуазні партії закликали народні маси спинити революційні виступи і взяти участь у виборах до Думи, обіцяючи їм, що таким – мирним, парламентським шляхом можна вирішити всі наболілі питання»²⁴², і зрештою провести їх вдалося. Втім перше скликання парламенту проіснувало всього лише 72 дні, а з розпуском її другого скликання 16 червня 1907 р. та заміною того ж дня виборчого закону, який, заперечуючи жовтневий маніфест 1905 р., надавав переваги у виборах лише великим землевласникам, пов'язують і завершення першої революції в імперії Романових²⁴³.

У будь-якому разі, як стверджував автор підручника, події 1905–1907 рр. хоч і завершилися фактично поразкою для їх ініціаторів, однак вони точно не залишилися безслідними у майбутньому, адже ще під час їх перебігу «однією із найважливіших її складових став національно-визвольний рух пригнічених царизмом народів [зокрема українського – П. А.], метою якого заявлялося національне відродження занедбаного і забутого, офіційного невизнаного селянського етносу, його “хамської” (в очах панів і чиновників) мови і культури, й боротьба за “почесне місце поміж народами”»²⁴⁴.

Такі процеси продовжувалися навіть тоді, коли під час проведення, починаючи з 1906 р., здавалось би насамперед аграрної реформи Петра Столипіна, російський уряд, на думку Михайла Біча, проводив цілеспрямовану політику русифікації околиць імперії (зокрема в Україні) шляхом масового «насадження тут

²⁴¹ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 226.

²⁴² Там само. С. 235.

²⁴³ Там само. С. 245.

²⁴⁴ Там само. С. 246.

російського землеволодіння» завдяки створенню там за кошт державних земель спеціального фонду для російських переселенців²⁴⁵. Робилося це, як пояснював М. Біч, із метою, з одного боку, «витіснення, чи, принаймні, істотного послаблення політичної ролі на місцевому та імперському рівні великих земле-власників “польського походження”», а з іншого – дотримання у владі на місцях балансу сил поміж місцевим заможним селянством (етнічно російського та неросійського походження) для забезпечення вигідного для російської влади стану справ²⁴⁶.

І хоч напередодні Першої світової війни національні рухи (зокрема, в українських губерніях) постійно звинувачували у проурядових колах у «сепаратизмі», «мазепинстві» та «ополячуванні» (останнім фактом продовжували пояснювати явище, за якого «русские» ставали модерними білорусами чи українцями)²⁴⁷, вони й надалі залишалися активними, хоч і доводилося їхнім представникам «тримати удар» між «російськими великодержавними шовіністами-чорносотенцями» та «польськими поміщицько-клерикальними шовіністичними групами», до того ж в умовах, коли після «поразки першої буржуазно-демократичної революції» в Російській імперії відновився «жорсткий воєнно-політичний режим», який із початком Першої світової війни лише посилювався²⁴⁸.

Як відзначав М. Біч, початок світового конфлікту в імперії Романових супроводжувався «масовою ідеологічною кампанією, яка велася під стягами оборони вітчизни і вилилась у розгул шаленого шовінізму» зі закликами населення «до громадянської згоди та жертвовності на користь перемоги»²⁴⁹. Однак, як стверджував автор підручника, попри те, що таку

²⁴⁵ Там само. С. 261.

²⁴⁶ Там само. С. 267.

²⁴⁷ Там само. С. 274.

²⁴⁸ Там само. С. 269–279, 283.

²⁴⁹ Там само. С. 283.

«патріотичну» кампанію активно підтримали, зокрема, й партії «буржуазно-ліберальної опозиції» і більшість соціалістичних партій, були й опозиційні до воєнної риторики осередки. Серед них М. Біч виділив, по-перше, більшовиків, які відмовлялися підтримувати російський уряд, вважаючи «корисним в інтересах пролетаріату поразку царизму у війні, з якою з'явилася можливість перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську і перемоги революції», а також національні осередки в різних куточках Російської імперії (зокрема в Україні), представники яких були переконані, що «війна ведеться не в інтересах народу і несе мільйонам ... не згоду, волю і щастя, а загрозу загибелі та незліченних катастроф»²⁵⁰. Врешті, як відзначалося на сторінках навчального видання, вже протягом перших місяців війни, через стрімке зубожіння й надмірні військові повинності, по всій імперії Романових, зокрема на Наддніпрянщині, «робітники та селяни в основному позбавилися патріотичного чаду, яким прикривалися чужі для них, загарбницькі плани війни»²⁵¹. Відтак, за спостереженням М. Біча, якщо на початку воєнної кампанії заворушень, спровокованих робітничими чи селянськими колами, була незначна кількість, уже до осені 1916 р. їх побільшало, а в лютому 1917 р. вони взагалі значно активізувалися, що «призвело врешті до краху самодержавства»²⁵². Не останню роль, на думку автора підручника, тут відіграло наростання протесних настроїв серед військових (зокрема українського походження), спровоковане «значними військовими поразками царської армії у кампанії 1915 р., невдачі бойових дій 1916 р., значні людські, територіальні і матеріальні втрати, пов'язані з катастрофічним браком зброї та боєприпасів, господарською розрухою і розвалом транспорту, невіглаством вищого командування,

²⁵⁰ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 283–284.

²⁵¹ Там само. С. 285–289.

²⁵² Там само. С. 289.

продажністю і злочинними махінаціями чиновників» та підживлене пропагуванням представниками лівих партій, зокрема більшовиками, які потрапили до війська, антиурядових і антивоєнних поглядів²⁵³.

Одним із яскравих прикладів таких військових протестів М. Біч вважав солдатське повстання на збірному пункті у Кременчуці, у якому взяло участь 6 000 мобілізованих осіб, які відмовилися їхати на фронт. І хоч його врешті владі вдалося придушити, а організаторів – заарештувати (частину – розстріляти), все ж автор виснував, що «такими діями вже було неможливо спинити процес розпаду війська», і ще швидше, масовіше та активніше, аніж це було під час революції 1905–1907 рр., «з опори царизму воно стрімко перетворювалося на його ворога»²⁵⁴.

Зрештою, як відзначалося у виданні, у той час, як внаслідок Лютневої революції, «скинули ненависне царське самодержавство» і у столичному Петрограді (так відтепер називався Петербург) фактично сформувалося двовладдя із «буржуазного Тимчасового уряду та Петроградської ради робочих і солдатських депутатів», які намагалися оперативно створювати й свої місцеві осередки, власне на самих місцях (зокрема й у Білорусі та Україні) почали відроджуватися й національні осередки, які апелювали до щонайменше створення національних автономій у складі бажаної «федеративної демократично-республіканської Росії». Зокрема, М. Біч наводив приклад проведення в Мінську 25–27 березня 1917 р. з'їзду представників білоруських національних організацій, який своїми привітальними телеграмами намагався встановити контакти із Тимчасовим урядом, Петроградською радою, військовими, які ще перебували в окопах Східного фронту Першої світової війни, та національними організаціями інших народів вчорашньої Російської імперії (серед них – й українцями, зокрема створеною

²⁵³ Там само. С. 292–293.

²⁵⁴ Там само. С. 293.

трохи раніше у Києві Центральною Радою), та отримати з їхньої сторони визнання²⁵⁵. На цьому ж з'їзді було створено Білоруський національний комітет, який мав підготувати вибори до Білоруської крайової ради, а також загально окреслити терени, на яких мала би бути створена державна автономія Білорусі у складі Росії, серед яких зазначалася й частина тодішньої Чернігівської губернії (потенційного предмету дискусій з українською стороною у майбутньому), хоч остаточне встановлення меж (які мали визначатися на основі етнографічних кордонів) мало бути довершене згодом за результатом роботи спеціальної комісії вчених²⁵⁶.

Однак, як зрештою підсумовував М. Біч, національні рухи, зокрема український, одразу ж опинилися «під прицілом» своїх різношерстих опонентів, адже проти них «єдиним фронтом» виступали російські великодержавники усіх політичних напрямків – від давніх чорносотенців до есерів та більшовиків», у яких щодо майбутнього Росії було єдине бачення – «єдиної і неподільної» держави, у якій щодо інших, неросійських народів, потрібно продовжувати політику русифікації²⁵⁷.

Втім на подальших подіях він своєї уваги вже не зосереджував, залишивши цю нішу для інших своїх колег. Серед них – і колектив авторів із Олександром Кохановським як очільником, які 1996 р. підготували до друку навчальний посібник з історії Білорусі для вихованців закладів середньої та вищої освіти, також підготований у руслі «національної концепції історії»²⁵⁸.

Як і у підручнику М. Біча, у цьому виданні «довге ХІХ століття» розглядалося здебільшого крізь призму суспільно-політичних,

²⁵⁵ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 305–306.

²⁵⁶ Там само. С. 306.

²⁵⁷ Там само. С. 307.

²⁵⁸ Каханоўскі А. Г., Ходзін С. М., Яноўскі А. А і інш. Гісторыя Беларусі: навучальны дапаможнік. Мінск: НПЧ «Фінансы, улік, аудит», 1996. 298 с.

соціально-економічних та культурних трансформацій на теренах, які після поділів Речі Посполитої відійшли до Російської імперії, серед них, зокрема, й Правобережної України, які фактично постали ареною боротьби «полонізаційних» та «русифікаційних» загроз щодо тамтешнього населення в той час, коли там формувалися модерні (відмінні від російської) нації. За таких обставин, з одного боку, XIX ст. на сторінках книжки постає як період «встановлення загальноімперських державних інститутів та установ, залучення щойно приєднаних територій та населення до загальноімперських політичних та економічних процесів», а з іншого – ще декілька десятиліть впливових позицій шляхти як місцевого привілейованого стану, чимало з представників якого хоч і приймали російське дворянство, але продовжували суттєво відрізнятися від більшості дворян імперії католицьким віровизнанням та пов'язаними з ним традиціями, польською мовою і бажанням відродити у найближчій часовій перспективі Річ Посполиту²⁵⁹. Водночас поміж репрезентантами російської влади та шляхетського стану значно чисельнішим, але здебільшого менш помітним, на думку авторів підручників, було селянство (основа, на якій власне і творилися новочасні нації, особливо в Центрально-Східній Європі) – сила, про яку «неможливо було сказати, що вона залишалася поза увагою російського уряду, але й належним чином нею особливо не опікувалися», і згадували переважно лише «у критичні для монархії часи» – від повстання під керівництвом Тадеуша Костюшка чи війни 1812 р. до повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр., коли, з метою залучення селян на свою сторону, владою «їм завжди щось обіцялося, але потім обіцянки не виконувалися», або ж втілювалися лише частково, як-от скасування кріпацтва на початку 1860-х років, за якого реальне звільнення селян від своїх вчорашніх поміщиків розтягнулося на наступні десятиліття²⁶⁰.

²⁵⁹ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 112–113.

²⁶⁰ Там само.

Однак саме цей суспільний стан в умовах дедалі більшого поширення початкової, середньої, а то й вищої освіти серед населення, а також розвитку промисловості, яка потребувала дедалі активнішої перекваліфікації частини вихідців зі села у робітників (та й підприємців, які засновували в містах чи в тих таки селах власну прибуткову справу), став основою для формування у соціумі не лише «надійних прихильників існуючого режиму», але й тих, «хто встав на шлях спротиву самодержавству і почав боротися за соціальне, національне і релігійне визволення»²⁶¹. Зрештою, вплив останніх виявився як вагомим напередодні і під час революційних подій у Російській імперії 1905–1907 рр.²⁶², так і визначальним у 1917–1918 рр. у вирі подій, які розпочалися з розгортанням спершу Лютневої «буржуазно-демократичної» революції, а згодом, з одного боку, втілилися в Жовтневий більшовицький переворот, а з іншого – активізацію національного відцентрового чинника у різних частинах колишньої Російської імперії, зокрема в Білорусі (та й в Україні), що, зрештою, проявилось у проголошенні у березні 1918 р. незалежної БНР, що, як стверджували автори видання, «знайшло підтримку у більшості держав Європи і Азії», де в результаті виникли дипломатичні представництва БНР²⁶³ (зокрема, навесні 1918 р. активізувалися контакти між білоруською стороною та керівництвом УНР, а після кінця квітня 1918 р. – Української держави, яку очолив Павло Скоропадський, що, врешті, завершилось обміном посольствами). Врешті, питання національного самовизначення, на думку О. Кохановського та його колег, настільки було в цей період актуалізоване, що його були вимушені взяти на озброєння навіть більшовики, які фактично розпочали війну зі щойно створеними на вчорашніх теренах Російської імперії національними утвореннями – у випадку, зокрема, Білорусі

²⁶¹ Біч М. В. Гісторыя Беларусі... С. 114.

²⁶² Там само. С. 185–186.

²⁶³ Там само. С. 212–213.

та України це подавалося у руслі боротьби за національне визволення від спочатку «німецько-австрійських» (1918) та «польських» (1919–1920) окупантів поруч із лейтмотивом про «активний соціальний змаг робітників і частини селянства» проти використання ними відповідних територій як винятково сировинного придатку для ворожих армій²⁶⁴. Хоч, як підсумовували автори книжки, таку риторiku підтримали не всюди (зокрема в Білорусі та Україні), тому запланований більшовиками масштабний похід на Захід врешті був зупинений, що втілювалося у підписанні Ризького мирного договору 1921 р., який, з-поміж іншого, закріпив на наступні два десятиліття поділ білоруських (та й, зрештою, українських) територій між різними, посталими після Першої світової війни, державами²⁶⁵.

Однак зі зміною політичної парадигми в Білорусі з обранням Президентом О. Лукашенка змінилися й парадигми в історіографії (і дидактики історії) – із націонал-демократичної на дедалі проросійську (з достатньо відчутними ще радянськими інтенціями)²⁶⁶. Хоч офіційно почасті йшлося про «об'єктивізацію» історії шляхом її не лише департизації та деідеологізації, але й позбавлення тих міфів, яких вона, мовляв, набула в процесі «національної концептуалізації». Так, у підручнику, написаному 1998 р. (перше видання) колективом авторів під керівництвом Євгенія Новика для студентів та викладачів закладів вищої освіти Білорусі, наголошували, що, «відмовившись від надмірної ідеологізації і політизації історичної науки», вони «намагалися не підфарбовувати історії, як це часом робилося досі, та не подавати її лише в негативному,

²⁶⁴ Там само. С. 213.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Шадурський В. Историческая политика в Республике Беларусь: этапы развития и версии интерпретации прошлого. *Труды факультета международных отношений*: науч. сборник. Минск, 2014. Вып. 5. С. 12.

очорненому ... свідомо наклепницькому вигляді, як це часто буває тепер»²⁶⁷. Щоправда, на практиці це почасти означало повернення до білоруських навчальних видань, характерних для російської (та/чи радянської) історичної науки словесних кліше, і в цьому авторський колектив разом із Є. Новиком, який підготував для білоруської вищої школи впродовж наступних двох десятиліть декілька перевидань дидактичних матеріалів, залишався послідовним і надалі. Яскравий тому зразок – вже російськомовний підручник для студентів з історії Білорусі з найдавніших часів до 2010 р., що побачив світ 2011 р. із цілком конкретно окресленою метою: «... допомогти студентам, які вивчають історію, систематизувати отримати історичні знання, скласти об'єктивну картину найважливіших подій і на цій основі виявити закономірності історичного процесу» в умовах «перманентного перелому політичних, ідеологічних і духовних основ суспільства, коли в масовій історичній свідомості раніше накопичені знання витісняються новими, часто якісно протилежними, чим робиться спроба змінити історичну пам'ять народу»²⁶⁸. Так виглядає, що «об'єктивність» у цьому випадку у візіях співавторів підручника означала демонстрацію конструктивного впливу російського чинника на історію і Білорусі, і решти складових імперії Романових (зокрема України).

Характеризуючи політику російського уряду на землях, щойно приєднаних до Росії після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., у книжці відзначали, що в офіційному Петербурзі «враховували відмінності економічного та політичного розвитку Російської імперії та Речі Посполитої у XVIII ст.», де, зокрема, «основа економічного устрою ... була

²⁶⁷ Новік Я., Марцуль Г., Качалаў І. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Мінск: Унівэрсітэцкае, 1998. Ч. 1: Ад старажытных часоў – па люты 1917 г.: Вучэб. дапам. С. 5.

²⁶⁸ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 4.

однакова – феодальна власність на землю», але, на думку авторів видання, «рівень розвитку виробничих відносин в Російській імперії був вищим», бо там, мовляв, «значно раніше розпочався процес зародження товарно-грошових відносин», оскільки «поміщики Росії переводили селян на грошовий оброк як більш розвинену форму ренти, тоді як в Речі Посполитій переважала відробна рента – селяни відробляли панщину»²⁶⁹. І лише намагання імператорського двору завоювати лояльність у шляхетського стану як досі найвпливовішого на колишній території Речі Посполитої (а отже, «не створювати загрози державній цілісності Російської імперії») спонукало до збереження на відповідних теренах (серед них – і на Правобережній Україні) попередніх судових та правових порядків²⁷⁰.

Проте французько-російська військова кампанія 1812 р. у підручнику – це «Вітчизняна війна 1812 р.»²⁷¹, під час якої хоча частина «демократичних, шляхетських, міщанських, інтелігентних кіл орієнтувалася на Наполеона»²⁷² як на «визволителя від російських загарбників»²⁷³, усе ж саме військо Наполеона протрактовано у виданні як «окупант», проти якого виступила більшість населення, яке активно об'єднувалося в «народні ополчення» і врешті перемогло, хоча жодних економічних преференцій для себе не здобуло: податки не зменшилися, кріпосне право не скасували за одночасного збереження прав та привілеїв шляхти (навіть тої, яка «скомпроментувала себе співпрацею з Наполеоном»)²⁷⁴.

Водночас, описуючи рух «російських дворянських революціонерів-декабристів», у підручнику відзначали, що

²⁶⁹ Там само. С. 163.

²⁷⁰ Там само. С. 165.

²⁷¹ Там само. С. 174.

²⁷² Там само. С. 175.

²⁷³ Там само. С. 179.

²⁷⁴ Там само. С. 179–181.

представники цього напрямку, з одного боку, готували в Російській імперії державний переворот із метою проведення надалі у Росії реформ, а з іншого – не зважали на національні рухи всередині імперії Романових, хіба що будучи готовими до співпраці з польською стороною – у декабристському Південному товаристві навіть допускали повстання у результаті незалежної Польщі із долученням до її складу білоруських, литовських та частини українських земель (тобто право на національне самовизначення тамтешніх народів навіть не бралось до уваги), але більшість репрезентів були проти будь-яких поступок навіть полякам²⁷⁵.

У цьому ж ключі оцінено і повстання 1830–1831 рр., інспіроване та проведене, на думку авторів підручника, насамперед «шляхтою, незадоволеною поділами Речі Посполитою та порушенням російським урядом польської Конституції 1815 р.», і хоч у процесі серед повстанців визріли «революційно-демократичний» та «аристократичний» табори, жоден із них не висував питання національного визволення інших народів Російської імперії, а лише йшлося про відновлення незалежності Речі Посполитої у кордонах 1772 р.²⁷⁶.

Зрештою, і Січневе повстання 1863–1864 рр., як відзначено у книжці, було спровоковане насамперед «польським питанням», і навіть серед тих представників «демократів», які репрезентували готову до найрадикальніших дій групу повстанців, хоч і висловлювалися позиції щодо відстоювання рівності національних прав білорусів, литовців та українців із поляками, у контексті державотворення вони виступали винятково «за єдину незалежну Польщу в кордонах 1772 р.» (тут автори підручника, щоправда, дещо хибно ототожнили останню зі всією колишньою Річчю Посполитою)²⁷⁷.

²⁷⁵ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 183.

²⁷⁶ Там само. С. 184.

²⁷⁷ Там само. С. 213.

Врешті, хоч саме повстання, як визнавали на сторінках видання, справді мало «національно-визвольний характер», але останній стосувався радше польського населення та й скерування його «шляхетським керівництвом на реалізацію в основному польських державних і соціально-культурних інтересів не сприяло приєднанню до нього широких кіл білоруського, литовського та українського населення», хоча воно таки спонукало російську владу до прискорення розпочатих напередодні реформ, які надалі тривали впродовж 1860–1880 рр., а також активізувало національні рухи серед білорусів, українців та литовців²⁷⁸. Водночас характерно, що Є. Новик та його співавтори стверджували, що ці рухи ніколи не були спрямованими проти Росії – ба більше, на їхню думку, перебування теренів тих же Білорусі та України у складі імперії Романових, а не, як раніше, Речі Посполитої, було «єдиним порятунком цих народностей від їх знищення поляками, оскільки в результаті насильної політики колонізації та окатоличування ... етноси перестали би існувати»²⁷⁹. Це, мовляв, була ще одна, якщо не найголовніша, причина, чому більшість населення Литви, Білорусі та України не підтримувало польських повстанських акцій проти російської влади, бо ніколи «не просило польську шляхту звільнити його від Росії»²⁸⁰.

Натомість Російська імперія постала на сторінках видання як сторона, яка, попри все, таки намагалася інтегрувати простір від Литви до Польщі, Білорусі та України шляхом: аграрних реформ (ще починаючи з 1830-х років від реформ «буржуазно-прогресивного характеру» щодо державного селянства, ініційованих Павлом Кисельовим, через селянську реформу скасування кріпосного права після 1861 р. і аж впритул до початку Першої світової війни, коли напередодні почала реалізовуватися

²⁷⁸ Там само. С. 218.

²⁷⁹ Там само. С. 219.

²⁸⁰ Там само.

столипінська реформа)²⁸¹; промислової революції²⁸²; урбанізації та інтенсифікації торгівлі як всередині Російської імперії (зокрема поміж Україною, Білоруссю, Литвою, Польщею та власне російськими губерніями імперії Романових), так і зі сусідніми їй державами²⁸³; поступового переведення системи освіти з-під церковного впливу в підпорядкування держави та створення умов для «умовної доступності суспільства до навчальних закладів, відсутності обмежень національного характеру, забезпечення дівчатам права відвідувати школу»²⁸⁴ тощо.

За таких обставин більшість населення Литви, Білорусі та України якщо і було готовим до якогось протистояння, то радше за реформи в Російській державі, і навіть проти самодержавства, але не проти Росії як держави. Цим у підручнику й пояснювали феномен «буржуазно-демократичної» революції 1905–1907 рр. в імперії Романових, спровокованої тим, що хоч Росія протягом попередніх десятиліть «рухалася досить швидкими темпами на буржуазному шляху розвитку», однак (і тут вже розпочинається вторування радянській історіографічній риториці) «однією з особливостей цього розвитку була наявність феодально-кріпосних пережитків в політичній та соціально-економічній сферах», серед яких називалися «самодержавство, поміщицьке землеволодіння, селянська община, общинне землеволодіння, напівкріпосницькі форми експлуатації селян ... становий поділ суспільства і суспільна нерівність, відсутність у громадян демократичних прав і свобод»²⁸⁵.

До Лютневої ж (також, за визначенням авторів, «буржуазно-демократичної») революції, розпочатої у 1917 р., призвели,

²⁸¹ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 195–196, 205–212, 249–253.

²⁸² Там само. С. 196–197, 233–238.

²⁸³ Там само. С. 198–199, 229–230, 238–242.

²⁸⁴ Там само. С. 200–201, 282–283.

²⁸⁵ Там само. С. 258.

як аргументували на сторінках підручника, «глибокі економічні та політичні кризи», спричинені Першою світовою війною. Однак сам перебіг революційних подій наприкінці зими – навесні 1917 р. у Є. Новика та його колег відображений дуже своєрідно: виявляється, із ліквідацію в Росії самодержавства до влади прийшли «російські масони» (так охарактеризовані у підручнику представники Тимчасового уряду), які «як носії чужої ідеї западництва, вступили на шлях знищення державності та армії», оскільки «Росію міряли західними мірками, хотіли перебудувати її і російський народ за західноєвропейським зразком ... але забували про дійсно унікальну “російську свободу духу”, яка породжувала “російську вольницю” та “російський бунт”» (йшлося про всю територію колишньої імперії, зокрема Україну)²⁸⁶.

Ба більше, мовляв, через те, що на цьому тлі саме більшовики «боролися за єдину та суверенну Росію», їхній Жовтневий переворот (у книжці його, вслід за радянською традицією, окреслили «революцією») у підсумку підтримало чимало офіцерів колишнього війська Російської імперії, склавши основу Червоної армії, яка розпочала війну проти білогвардійців, на чолі якої «стояли “діти лютого” [прибічники Лютневої революції – П. А.], які разом з Антантою бажали знищити Росію та перетворити її в колонію» (це, до речі, написано 2011 р.!)²⁸⁷.

Характерно, що серед ознак «розпаду Російської держави» автори підручника вважали й оголошення автономії України, а далі – незалежності УНР, що пізніше спонукало більшовиків «боротися сміливо та рішуче ... проти уряду Петлюри»²⁸⁸. Тож більшовики для Є. Новика та його співавторів – це не руйнівники російської державності, а навпаки – її реконструктори. Та й для білоруського національного

²⁸⁶ Там само. С. 271.

²⁸⁷ Там само. С. 271–272.

²⁸⁸ Там само. С. 272.

державного проекту становлення державності інших сусідніх народів було, на думку авторів підручника, несприятливою обставиною, адже «Центральна рада України розпочала українізацію південної частини Білорусі, яка відійшла до неї згідно із Брестським договором, литовське керівництво ... претендувало на приєднання західних регіонів Білорусі до своєї держави ... Керівники Польщі на словах були за федеративні відносини з Білоруссю, Україною та Литвою, але насправді хотіли “проковтнути” їх і приєднати до Польщі, що означало би відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р.»²⁸⁹. Врешті і посталу навесні 1918 р. БНР Є. Новик із колегами оцінював лише як «спробу створення білоруської національної державності на буржуазній основі», яку, втім, не вдалося повноцінно реалізувати, оскільки, мовляв, жодного міжнародного визнання вона не отримала, та й всі питання державного рівня на підконтрольній їй території «вирішувалися не Радою і Народним секретаріатом БНР, а німецькою військовою адміністрацією», та й саме її керівництво начебто було відірваним від білоруського народу²⁹⁰. Хоча це ще не найгірші характеристики, надані в цьому підручнику тогочасним національним утворенням на теренах колишньої Російської імперії, які загалом подавалися як «спроби здійснити державний переворот, ліквідувати радянську владу [там, де вона вже встигла встановитися на рубежі 1917–1918 рр., зокрема в Україні – П. А.] і усунути більшовиків від управління краєм»²⁹¹. Утім кульмінацією стала подія, за яку, як видається, вболівали й самі автори підручника – після завершення Першої світової війни та капітуляції Центральних держав, які підтримували БНР та Українську Державу, для більшовиків знову склалися сприятливі обставини для

²⁸⁹ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 306.

²⁹⁰ Там само. С. 307–308.

²⁹¹ Там само. С. 303.

посилення своїх позицій у регіоні та становлення тут уже радянських республік²⁹².

Схожі тези Є. Новик із колегами повторював і у підручнику, призначеному для аудиторії білоруських одинадятикласників, що побачив світ за його загальною редакцією у 2009 р. У виданні відзначалося, що національні державотворчі проекти на колишніх західних теренах Російської імперії, серед них – і БНР (вочевидь, на їхню думку, й УНР та Українська Держава), почасти були інспірованими та підтримуваними зовнішніми силами, що від самого початку було стратегічною помилкою, бо дистанціювало державне керівництво того чи того національного державного утворення від самого народу, який не підтримував перебування на його території іноземного війська («чи це мова йшла про війська Центральних Держав, чи Антанти»)²⁹³.

На думку авторів підручника, ситуація суттєво не змінилася й після завершення Першої світової війни, коли західні держави-переможці були більш зацікавлені у створенні міцної Польської держави (зокрема внаслідок приєднання до неї принаймні частини литовських, білоруських та українських земель, які належали до Речі Посполитої напередодні поділів наприкінці XVIII ст.) як буферної зони між Європою та більшовицькою Росією, аніж у підтримці ще якихось національних держав поміж Польщею та Росією²⁹⁴. Це, зокрема, як відзначено у виданні, проявилось у значній допомозі держав Антанти польській стороні зі швидкої розбудови власних збройних сил, що, врешті, дало змогу відбити більшовицький наступ 1920 р., домогтися підписання Ризького мирного договору 1921 р.,

²⁹² Там само. С. 308–312.

²⁹³ Новік Я., Качалаў І., Цяплова В. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак ХХІ ст.: вучэб. дапам. для 11-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. мовай навучання / пад рэд. Я. К. Новіка. Мінск: Выд. Цэнтр БДУ, 2009. С. 109–110.

²⁹⁴ Там само. С. 110–111, 116.

який санкціонував поділ українських і білоруських земель між Польщею та Радянською Росією²⁹⁵.

Схожим чином охарактеризована БНР на сторінках підручника з білоруської історії 2021 р., що вийшов під загальним науковим керівництвом Олександра Касовіча та Андрія Солов'янова, які стверджували, що їй «не вдалося реалізувати ідеї національної свободи та державної незалежності ... бо не стала справжньою державою ... будучи повністю підпорядкованою німецькій окупаційній адміністрації та діяла в межах обмеженої встановленої компетенції»²⁹⁶, а подальша «польська окупаційна адміністрація» 1919–1920 рр. дозволу на подальше існування білоруського національного уряду не дала²⁹⁷. УНР же згадана у виданні лише раз – і то фактично в негативному ключі – як сторона, яка за результатами перемовин у Брест-Литовську долучилася до «розподілу» білоруських теренів разом із Німеччиною та Радянською Росією, отримавши «частину Білорусі на південь від Поліської залізниці»²⁹⁸. Однак, судячи з подальших пасажів, і до неї ставлення авторського колективу було несерйозним – по-перше, О. Касовіч зауважував, що вже незабаром, після поразки Німеччини у Першій світовій війні у листопаді 1918 р., більшовики анулювали Брест-Литовську мирну угоду, а події 1919–1921 рр. включно з укладенням Ризьким миром зображені переважно в контексті саме протистояння Польщі та Радянської Росії і фактично не згадано ні українського, ні білоруського чинників²⁹⁹.

²⁹⁵ Новік Я., Качалаў І., Цяплова В. і інші. Гісторыя Беларусі... С. 116–120.

²⁹⁶ Касовіч А., Барабаш Н., Корзюк А. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак XXI ст.: вучэб. дапам. для 11-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання / пад рэд. А. В. Касовіча, А. П. Салаўянава. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2021. С. 26.

²⁹⁷ Там само. С. 113.

²⁹⁸ Там само. С. 112.

²⁹⁹ Там само. С. 112–114.

Із подібних підходів написаний і збірник курсу лекцій для білоруської вищої школи, зокрема студентів історичних факультетів, присвячений періоду від кінця XVIII до кінця XX ст., що підготував 2002 р. до друку колектив авторів, який очолив Петро Бригадін – відомий історик і на той момент міністр освіти Республіки Білорусь та колишній ректор Академії управління при Президенту Республіки Білорусь³⁰⁰.

Відзначаючи особливості «довгого XIX століття», на початку видання зауважували, що йдеться про час, коли з білорусами та «іншими народами західного регіону колишньої Російської імперії [серед них – й українців – П. А.] ... з'являється тісний зв'язок з історичною долею російського народу»³⁰¹. Та й між Білоруссю й іншими складовими імперії Романових, як намагалися продемонструвати автори книжки, були налагоджені та утримувалися протягом століття тісні контакти на суспільно-політичному, соціально-економічному, культурному рівнях. Так, зокрема, відзначаючи розвиток економічних відносин у регіоні, зокрема шляхи торгівлі з та до білоруських земель, у виданні зауважували, що у цьому контексті «особливо поширили зв'язки з Росією та Україною»³⁰², що ставало особливо очевидним під час, наприклад, проведення на білоруських теренах ярмарків (щорічно майже 200), куди «привозили сільськогосподарські і промислові товари не лише з Білорусі, але і Московської, Володимирівської, Нижньогородської губерній, України, Польщі, Пруссії і т. д.»³⁰³.

Водночас простір Польщі, Литви, Білорусі та Правобережної України постав як терен, де протягом декількох десятиліть

³⁰⁰ Бригадін П. І., Ладысеў У. Ф., Зялінскі. П. І. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Мінск: РІВШ БДУ, 2002. Ч. 2: XIX–XX стагоддзі: Курс лекцый. 656 с.

³⁰¹ Там само. С. 3.

³⁰² Там само. С. 37.

³⁰³ Там само.

тривала боротьба між спробами «зміцнити самодержавні тенденції ... та основи монархічного правління» зі сторони Російської імперії та залишити їх у сфері впливу польського чинника, який хоча перетворився на бездержавного, але за підтримки шляхти, яка опинившись у складі імперії Романових, все ж «марила про відновлення Речі Посполитої і автономної Литви у її складі», намагався декілька разів (під час війни 1812 р. та двох повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр.) «відновити втрачену державність та минулу велич»³⁰⁴.

І хоч у такому своєрідному протистоянні загроз колонізації та/чи русифікації цих територій, зокрема, литовці, білоруси та українці відображені протягом більшої частини XIX ст. радше як об'єкти, а не суб'єкти такої боротьби, однак, як відзначали автори, згадані процеси впливали й на ці народи, спонукаючи розвиток їхніх національних рухів та вирішення соціально-економічних проблем, а саме, скасування кріпосного права, а в другій половині XIX ст. – і проведення інших реформ у руслі «буржуазного розвитку держави»³⁰⁵, хоч і дещо обмеженого, бо ж відбувався в умовах «хоч і модернізованої, але, за суттю, старої політичної системи, при збереженні самодержавного та станового ладу»³⁰⁶. Сукупно, врешті, це призвело до появи серед «бездержавних» народів імперії (зокрема українського) вимог «соціального і національного визволення» та проти «деспотії і пригнічення» з поступовим становленням «нової концепції національно-державної ідеї»³⁰⁷. Хоч і надалі, як і до цього, цим націям доводилося виборювати своє право на існування поміж польським шляхетством, яке, як відзначали у виданні, послідовно стверджувало, що «Литва, Білорусь,

³⁰⁴ Брыгadzін П. І., Ладысеў У. Ф., Зялінскі. П. І. [і інш.]. Гісторыя Беларусі... С. 39–40.

³⁰⁵ Там само. С. 107.

³⁰⁶ Там само. С. 112.

³⁰⁷ Там само. С. 81.

Волинь, Поділля і Україна завжди були одним [з поляками – П. А.] народом, єдиною Польщею»³⁰⁸, хоча, на думку П. Бригадіна та його колег, ні білорусів, ні українців «не цікавила проблема відновлення Речі Посполитої обох народів, у якій вони не були ані першим, ані другим народом»³⁰⁹, та російською імператорською владою, яка апелювала до спільного походження «трьох племен “русского” народу», для чого поруч із канцеляризмами «Південно-Західний» та «Північно-Західний край» функціонували поняття «Білорусь» та «Малоросія» (на окреслення Наддніпрянської України), щоб наголосити на спільно-кореневості з «Великоросією» (власне Росією)³¹⁰.

Попри такі виклики, за спостереженням авторів книжки, українцям, як і білорусам та литовцям, упродовж XIX ст. вдалося пройти шлях національної емансипації від культурно-просвітницької стадії кінця XVIII – початку XIX ст. («крайового патріотизму частини шляхти та магнатів») до стадії, «пов'язаної з політичною агітацією» відповідних переконань національною інтелігенцією серед загалу в другій половині XIX – на початку XX ст. і врешті появи перших політичних партій, які відстоювали потребу якщо не незалежності, то принаймні автономії для свого народу³¹¹. Тож, як зауважили у виданні, коли у Російській імперії 1905 р. розпочалися революційні події, їх відлунням були виступи та акції протесту й в Україні, зокрема в Києві, Харкові та Севастополі, де поруч зі закликами до реформування самодержавної системи в імперії та соціальними вимогами виголошувалися й національні гасла, а також до 1907 р. відбувалася активізація робочого, селянського та національно-визвольного руху³¹².

³⁰⁸ Там само. С. 73.

³⁰⁹ Там само. С. 141.

³¹⁰ Там само. С. 53–54.

³¹¹ Там само. С. 155–159.

³¹² Там само. С. 202–210.

Щоправда, з початком Першої світової війни – цієї, за твердженням авторів книжки, «боротьби за розподіл вже розподілених територій та “сфер впливу” поміж основними двома групами капіталістичних держав: Троїстого союзу ... і країнами Антанти», у яку Росія (а разом із нею – значна частина українських теренів) вступила «під лозунгом братерської солідарності зі Сербією, оборони слов'янського населення від німецького мілітаризму», а також із урахуванням своїх інтересів в Османській імперії (включно зі заволодінням протоками Босфор і Дарданелли), у Персії (Ірані) та в підавстрійській Галичині («Галицї»)»³¹³. Як відзначали П. Бригадін та його співавтори, у той момент, як «маєтні класи [типова словесна калька родом із ще радянської історіографії – П. А.] підтримали урядову військові політику», пропагуючи «ідеї панславізму і націоналізму, передбачаючи близьку перемогу “слов'янської зброї”»³¹⁴ (зрештою, як і більшість ліберально-демократичних та соціалістичних партій, які закликали населення «до громадянської згоди в “ім'я Вітчизни”»), крайні ліві організації, зокрема більшовики, виступали проти участі імперії Романових у війні, оскільки вважали останню «імперіалістичною, загарбницькою», а тому закликали своїх прихильників «змагатися за поразу свого уряду і перетворення війни імперіалістичної у громадянську»³¹⁵. Водночас перебіг самої війни хоч і подано як час викликів безпековій, економічній, зрештою – культурній, сферам національного життя народів Російської імперії, які опинилися безпосередньо в центрі бойових дій між німецько-австро-угорським та російським військами, однак на сторінках книжки цей проміжок часу подано й як період відродження серед політичних та інтелектуальних кіл ідей відродження чи то ВКЛ,

³¹³ Бригадін П. І., Ладысеў У. Ф., Зялінскі. П. І. [і інш.]. Гісторыя Беларусі... С. 237.

³¹⁴ Там само.

³¹⁵ Там само. С. 238.

а чи й створення «Сполучених штатів Білорусі, Литви, Латвії та України від Балтійського до Чорного морів» (обидві концепції обговорювалися у 1916 р.), хоча самі автори відзначали, що вони в тодішніх умовах не мали шансів бути реалізованими, тому що, з одного боку, ні в планах «кайзерівської Німеччини» не було створення будь-яких незалежних державних утворень на відповідному просторі, ані уряди держав Антанти не були зацікавлені у будь-яких внутрішніх трансформаціях Російської імперії як свого союзника, принаймні до завершення війни³¹⁶.

Через такий підхід і подальші національні державотворчі процеси, що активізувалися на тлі революційних процесів, які розпочалися у різних частинах Російської імперії наприкінці лютого 1917 р. – від становлення БНР і до незалежної УНР, а далі – Української Держави, яку очолив П. Скоропадський, автори книжки оцінювали винятково зі спробами «кайзерівської Німеччини» створити на цих теренах буферну зону між собою та Росією і послабити останню. Зрештою, саме начебто небажання населення підтримувати пронимецьку орієнтацію своїх урядів (адже сприймали перебування німецького та австро-угорського військ на білоруських та українських землях як окупацію) та втома цивільного населення (та й військовиків) від затяжної війни, підживлена більшовицькою «умиротворюючою» пропагандою, призвели до подальшої внутрішньої збройної боротьби і врешті остаточного встановлення радянської влади як у Білорусі, так і в Україні на початку 1920-х років³¹⁷.

Подібні підходи поступово перейшли і на рівень навчальних видань для середньої школи у Білорусі. «Традиційними» авторами шкільних підручників, у яких окреслювалося «довге ХІХ століття», стали історики з Мінська Сергій Панов, Володимир Сосно та дослідниця з Гродно Світлана Морозова, чиї навчальні видання вже пережили в Білорусі декілька перевидань.

³¹⁶ Там само. С. 245–247.

³¹⁷ Там само. С. 295–303.

Характерним прикладом концептуального підходу згаданих співавторів є одна з останніх редакцій їхнього підручника, присвяченого історії Білорусі періоду кінця XVIII – початку XX ст. – від поділів Речі Посполитої до Першої світової війни, що побачив світ у 2018 р.³¹⁸. У цей час, як відзначали у вступі видання автори, у Центрально-Східній Європі (зокрема і на теренах сучасних Білорусі та України) «відбувався перехід від феодальних до буржуазних відносин, спалахували повстання і буржуазно-демократичні революції, точилися битви Вітчизняної війни 1812 р. [французько-російська війна 1812 р. – П. А.] і Першої світової війни», формувалися нації (хоч і бездержавні) на тлі визрівання національної свідомості та національної ідеї, кінцева мета якої полягала у створенні тою чи тою нацією власної держави³¹⁹.

Історія більшості українських теренів у підручнику аналізується на тлі розгляду минувшини білоруських земель, які після трьох поділів Речі Посполитої опинилися у складі Російської імперії, як і українське Правобережжя, зокрема Київщина, Волинь, Західне Поділля, Брацлавщина. Варто відзначити, що з 1770–1780-х років до Російської імперії, за результатами російсько-турецької війни 1768–1774 рр., остаточно було приєднано й терени сучасного Півдня України.

Окреслюючи політику російської влади щодо різних суспільних прошарків на щойно приєднаних територіях, автори видання відзначали, що насамперед особлива увага була звернена на шляхту, яка досі, впродовж ранньомодерного періоду, і на білоруських, і на українських землях відігравала роль провідного та елітного стану та, врешті, навіть вже

³¹⁸ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 8-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання / пад рэд. У. А. Сосны. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2018. 159 с.

³¹⁹ Там само. С. 3.

в нових умовах була «основною економічною та політичною силою, яка марила про відновлення колишньої державності у вигляді Речі Посполитої та Великого Князівства Литовського»³²⁰. Намагаючись «задобрити» представників шляхетського стану (як і місцевого духовенства) та поступово інтегрувати до нових реалій, російська імператорка Катерина II ініціювала надання їм дворянства. Відтак, узамін на збереження власних поміщицьких маєтків зі житлом, землями, підприємствами, зрештою – селянами, більшість вчорашніх репрезентантів шляхти та духовного стану присягнули на вірність російській очільниці³²¹. Врешті, це могло допомогти зберегти і свій політичний та адміністративний вплив на місцевому рівні, адже, як відзначали у книжці, хоч «місцеві жителі мали можливість працювати на адміністративних посадах ... проте посади губернаторів могли обіймати лише чиновники, які вірно служили царському уряду»³²².

У підручнику наголошували, що в нових реаліях більшість селянства (навіть частина досі особисто вільних державних селян, яких із феодалної залежності від держави почали дедалі частіше переводити у приватні поміщицькі маєтки) ставала фактично власністю таких щойно спечених дворян (і чиновників), їх безапеляційно могли продати, перевезти в будь-який момент в інше місце, і при цьому селяни не мали права будь-яким чином скаржитися на своїх господарів. Водночас на представників чоловічої статі як із числа селянського, так і міщанського прошарку почали поширювати досі невідому ні в Білорусі, ні на більшості територій України, щойно включених до складу імперії Романових, рекрутську повинність, відповідно до якої розпочався їх призов на 25-річну військову службу до російської армії.

³²⁰ Там само. С. 8.

³²¹ Там само.

³²² Там само.

У контексті зміни становища міщан на відповідних теренах С. Панов, С. Морозова та В. Сосно відзначали, що характерна для цього простору у попередні століття система магдебурзького права з автономією міста та його мешканців була скасована, на міста і містечка, які стали повітовими центрами, поширилася система російського міського управління, а мешканці інших, менших, містечок взагалі почасти прирівнювалися до селян-кріпаків³²³.

Водночас більшість українських земель, як і білоруські на сторінках видання – це і простір, на якому з 1794 р. була локалізована єврейська зона осілості, у межах якої дозволялося постійне проживання осіб, які визнавали свою приналежність до єврейської національності і сповідували юдаїзм. Автори підручника зауважували, що оскільки євреї займалися здебільшого тільки торгівлею і ремеслами, вони селилися переважно в містах та містечках і складали у них левову, а то й основну, частку всього міського населення на українських та білоруських землях³²⁴.

Наступний вагомий епізод, у якому фігурують українські терени у підручнику, – період напередодні вторгнення французького війська, очолюваного Наполеоном, до Російської імперії. Зокрема, у навчальному виданні згадується т. зв. «план Огінського» – державний проект авторства сенатора Міхала Клеофаса Огінського 1811 р. зі створення на території восьми губерній Російської імперії: Віленської, Волинської, Гродненської, Вітебської, Могильовської, Мінської, Київської, Подільської, а також Білостоцької області та Тернопільського краю автономного ВКЛ. Утворення, за задумом М. Огінського, мало би стати певною протигагою створеному Наполеоном 1807 р. на частині польських земель Варшавського герцогства. Останнє мало підтримку й серед частини місцевої еліти в підросійських Білорусі, Литві та Україні, які сприймали таку подію як перший крок

³²³ Паноу С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 9.

³²⁴ Там само. С. 10.

до відновлення колишньої Речі Посполитої. У таких умовах відновлене в дещо гібридній формі ВКЛ під скіпетром Петербурга, за планом сенатора, могло би віднадити цю групу від підтримки французької армії в умовах тоді ще лише ймовірної війни з Росією, тим паче за умови обіцянки локальній еліті внутрішнього самоврядування у межах створеної провінції. Однак проєкт так і не підтримав імператор Олександр I, і його не було імплементовано російською стороною ні напередодні, ні тим більше з початком нападу наполеонівської армії у червні 1812 р.³²⁵

Натомість карту відродження ВКЛ спробувала розіграти французька сторона. Як відзначали С. Панов, С. Морозова та В. Сосно, вже 19 червня (1 липня за новим стилем), через тиждень від початку французько-російської війни (у виданні її названо вслід російській історіографії «Вітчизняна»/«Айчинная»), у Вільні (тепер – Вільнюс) було створено Тимчасовий уряд ВКЛ, який, втім, свою дію на українські території не поширював (французька армія туди не дійшла, за винятком західних околиць Волинської губернії), обмежившись Мінською, Віленською, Гродненською губерніями та Білостоцьким округом. Однак хоча спочатку ідея постанови такого утворення отримала чимало прихильників головно серед білоруської та литовської еліт, однак, як зазначили автори підручника, коли стало зрозуміло, що основним завданням ВКЛ мало би стати надійне поповнення рекрутами з числа місцевого населення війська Наполеона та його продовольча підтримка («Загальновідома вимога Наполеона до литовської делегації у Вільнюсі: “Хліба, хліба і хліба”»), це врешті призвело до розчарування навіть серед ще вчорашніх прихильників очільника Франції, які спочатку сподівалися на сприяння з його сторони у справі відродження Речі Посполитої і збільшення підтримки на користь Росії³²⁶.

³²⁵ Там само. С. 12.

³²⁶ Там само. С. 15–17.

Урешті кампанія 1812 р. завершилася «вигнанням наполеонівської армії», яке від відступу «перетворилося на її втечу» за межі Російської імперії. Однак, як відзначали автори видання, і регіонам, які зачепила військова кампанія 1812 р., вона принесла «великі спустошення», частина людей загинула, «багато міст і сіл було зруйновано» і майже вдвічі зменшилася кількість худоби та посівні площі. У таких умовах лише добрі врожаї повоєнних 1813 р. та 1814 р. урятували місцеве населення від масового голоду³²⁷.

З іншого боку, попри те, що військові обставини мали би вносити певні суспільні зміни, у виданні відзначили, що навіть до скасування кріпосного права справа не дійшла, попри те, що селяни у складі народних ополчень долучилися до перемоги російського війська. Це певною мірою призводило до спорадичних сутичок на просторі Литви, Білорусі та частково України (на її північних теренах між поміщиками, які поверталися у свої маєтки, та селянами, частина з яких почала вважати себе вільними після подій 1812 р.).

У той же момент, як відзначали у підручнику, певного соціального напруження в окресленому регіоні додавав той факт, що для власників маєтків, які в часі війни перейшли на бік Франції, спеціальним імператорським маніфестом від 12 грудня 1812 р. оголошувалося помилування – власне для тих, хто упродовж наступних двох місяців повертався з-за кордону. Власність на користь держави у результаті була конфіскована лише у тих, хто так і не повернувся після завершення зазначеного періоду³²⁸.

Все ж, за словами С. Панова, С. Морозової та В. Сосна, окрім спустошення, французьке військо принесло зі собою на східні терени від Литви до частини України опосередковано й «теорію французьких просвітників про природні права» та «їх ідею суспільного договору», який після 1812 р. повпливав

³²⁷ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 16–17.

³²⁸ Там само. С. 17.

на розвиток громадської думки на західних теренах Російської імперії. Такий стан справ супроводжувався появою всіляких масонських лож та таємних товариств, з-поміж яких у підручнику згадуються Товариство філолатів (серед співзасновників був і відомий у майбутньому поет, а станом на час заснування організації у 1817 р. – студент Віленського університету Адам Міцкевич) та розвинуте на його базі Товариство філаретів (створене 1820 р.), представники яких пропагували ідеали, суголосні з гаслами Французької революції – рівності та свободи, які у контексті Російської імперії ще й доповнилися вимогами скасування кріпосного права та надання усім народам імперії можливості незалежного існування (зокрема й українцям)³²⁹.

Водночас, окреслюючи в Росії «боротьбу проти самодержавства» з боку «дворянських революціонерів-декабристів», у виданні відзначали, що прибічники цього руху не передбачали незалежності для якоїсь із частин імперії (виняток становила лише Польща). Втім, незважаючи на це, на початку 1820-х років тривав постійний діалог між цим осередком та польським Патріотичним товариством, члени якого ставили собі за мету відновлення Речі Посполитої у межах кордонів 1772 р., тобто на польських, білоруських, литовських та частково українських територіях. Однак, врешті, це все зійшло нанівець після невдалого декабристського повстання у грудні 1825 р.³³⁰

Описуючи перебіг Листопадового повстання 1830–1831 рр., яке, як відомо, розпочавшись із підросійського Царства Польського, через декілька місяців поширилося за Литву, Білорусь та Правобережну Україну, автори підручника про останній регіон практично не згадали, зосередивши увагу насамперед на діяльності Віленського центрального повстанського уряду, до якого увійшли шляхтичі-повстанці головно з литовських та білоруських теренів. Щоправда, у виданні все ж наголошували,

³²⁹ Там само. С. 20.

³³⁰ Там само. С. 21–22.

що метою діяльності цього інституту, як і всього повстання загалом, було, поруч із боротьбою проти російського самодержавства, й відновлення Речі Посполитої у межах 1772 р., тобто включно з частиною українських земель.

Водночас на сторінках книжки відчутним є протиставлення авторами самого контингенту повстанців, до числа яких, мовляв, належали «шляхта, учнівська молодь, католицьке і часткове уніатське [греко-католицьке – П. А.] духовенство», пересічним селянам та міщанам. Їх начебто набирали у повстанські загони переважно примусово, вони не були взагалі зацікавлені воювати проти російської сторони. Зрештою, не обійшлося тут і без очевидного антипольського меседжу від авторів видання, які іронічно зауважували, що «заклики до боротьби “за Польщу, вітчизну нашу” не викликали ентузіазму у більшості населення», тим паче, коли питання державності польських земель колишньої Речі Посполитої взагалі не порушувалося, як і були проігноровані очікування селянства щодо скасування кріпацтва та надання землі у їхню власність. Власне ось цей факт, що «пани не хотіли визволити селянство, бо втративши панщину і підданство селян, вони втратили б і доходи», і подається у книжці як чи не ключова причина того, що вже до осені 1831 р. російській владі вдалося це повстання придушити і впродовж наступних років розпочати курс на послаблення польського впливу на тих землях, де відбувалися протестні рухи³³¹.

Одним із напрямків політики у цьому контексті стала конфесійна сфера. Так, у книжці відзначалося, що у другій половині XVIII – на початку XIX ст. на тих теренах, які увійшли до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої (включно з Правобережжям України), досить потужні впливи мали Католицька та «Уніатська» (тобто Греко-Католицька) Церкви. Однак відчутним є упереджене ставлення авторів підручника

³³¹ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 22–23.

до цих конфесійних напрямків християнства. Так, католицизм для них – це насамперед про «ополячення» колись православних представників шляхти Литви, Білорусі та України, постійне інспірування серед них ідей відродження Речі Посполитої та, мовляв, пов'язану з цими процесами діяльність ордену єзуїтів, незважаючи на те, що останні одні з перших присягнули на вірність російській імператорці Катерині II після входження відповідних земель до складу Росії. «Перепало» на сторінках видання і греко-католикам – частина з них, мовляв, «схилилися до зближення з костелом» (тобто з католицизмом), що подавалося як ледь не зрада свого «православного обрядового коріння». Таке «загравання» не додавало жодного авторитету цій частині віруючих і з католицької сторони, яка зі свого боку називала «уніатство “мужицькою вірою”»³³². Тим не менше, як наголошували С. Панов, С. Морозова та В. Сосно, частина греко-католиків зберігали тісні контакти з православними колами і на рубежі XVIII–XIX ст. навіть перейшли у православ'я. Однак частка православних вірян у Литві, Білорусі та Правобережній Україні за рахунок вчорашніх греко-католиків (та, зрештою, католиків) набула тенденційного виміру вже впродовж першої половини XIX ст. – після вигнання членів ордену єзуїтів за межі Російської імперії відповідно до указу імператора Олександра I 1820 р., дедалі частішого закриття костелів і відібрання у католицького духовенства основної маси церковних земельних володінь упродовж 1830–1840 рр. (як відповідь на підтримку Католицькою Церквою Листопадового повстання 1830–1831 рр.) і врешті «приєднання уніатської церкви до Рускої (в оригіналі – “Рускай”) православної» відповідно до рішень Полоцького собору 1839 р., унаслідок затверджених імператором Миколою I³³³. Фактично ж йшлося про остаточну ліквідацію в межах Російської імперії як ідейно ворожої Руської

³³² Там само. С. 26–27.

³³³ Там само. С. 27–28.

Греко-Католицької Церкви, заснованої ще 1596 р., на просторі від частково Литви, Білорусі та Правобережної України – процес, який розпочала ще 1795 р. Катерина II, скасувавши своїм указом унійну Київську митрополію та єпархії, окрім Полоцької. Однак у підручнику автори вирішили детальніше не аналізувати цю спробу одномоментно знищити цілий понад двохсотлітній церковно-культурний феномен, лише коротко зауваживши, що «ліквідація унійної (“ўніяцкай”) церкви супроводжувалася заміною унійних книг, ікон та начиння на православні, внаслідок цього було втрачено багато предметів унійного культу»³³⁴. Втім автори дидактичного видання таки визнавали, що багато з вчорашніх греко-католиків продовжували дотримуватися своїх колишніх традицій, оскільки «віруючим було важко звикнути до православних священників, нових молитовників, іконостасів»³³⁵.

Під час розгляду соціально-економічної ситуації на просторі від Литви, до Білорусі та Правобережжя України впродовж першої половини і до середини XIX ст. у підручнику наголошувалося, що чи не найбільше в центрі уваги у цей час стояло питання збереження (у якому були зацікавлені поміщики) чи скасування (до чого апелювали узалежнені селяни) кріпосного права. Зволікання уряду щодо цього спорадично призводили до відмови селян підпорядковуватися власникам господарств чи виходити на відробіток панщини, а також нападів на поміщицькі двори чи селянських заворушень. Тим не менше, як відзначили автори видання, вирішення ключового для цього періоду аграрного питання (щодо права власності на землю та її розподілу) все ж розпочалося з прошарку державних (становили 1/5 усього тодішнього селянства), а не загалу кріпосних селян. Пов'язаною з цим була реформа, ініційована наприкінці 1830-х років тодішнім міністром державних

³³⁴ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 28.

³³⁵ Там само.

маєтностей графом П. Кисельовим. У ході реалізації реформи провели опис державних володінь, зменшувалися повинності державних селян за одночасного збільшення їх земельних наділів, а самих селян переводили з панщини на чинш. Водночас припинялася дотеперішня практика передачі казенних земель (а разом із ними – і селян, які ними користувалися) в оренду приватним особам. У правовому контексті у державних селах створювалися сільські громади – общини, які очолювало виборне керівництво, які отримали повноваження самостійного вирішення господарських, адміністративних та судових справ³³⁶.

У книжці зазначено, що з метою часткового послаблення напруги у відносинах між рештою кріпосних селян та поміщиками наприкінці 1840-х років російський уряд за сприяння все того ж П. Кисельова запровадив у поміщицьких селах литовських, білоруських та українських теренів т. зв. «інвентарну реформу», відповідно до якої регламентувалися розміри наділів та повинностей, які фіксувалися в інвентарях, ведення яких було обов'язковим не тільки для селян, а й для поміщиків. «Інвентарна реформа офіційно обмежила владу поміщиків і дала селянам-кріпакам хоч якусь можливість відстоювати свої інтереси, – зауважували автори підручника, хоч при цьому й підсумовували, що вона “викликала опір поміщиків, які не бажали нормалізації селянських повинностей” та й самі ці перетворення не знищили кріпацтва, яке й надалі залишалося “основою феодальних порядків”»³³⁷.

Водночас Білорусь із Литвою та Правобережною Україною на сторінках видання постають територією, яка з економічної зони колишньої Речі Посполитої поступово упродовж XIX ст. перетворювалася на інтегральну частину економічного поля імперії Романових, де унаслідок промислового перевороту до

³³⁶ Там само. С. 30–32.

³³⁷ Там само. С. 32–33.

дотеперішніх ремісничих майстерень (із використанням ручного виробництва та без розподілу праці), мануфактур (із поділом роботи та переважним використанням безоплатної праці селян-кріпаків) поступово додавалися й фабрики, на яких не лише існував поділ праці, але й уже використовувалися у виробництві машини (а ще на частині з них дедалі частіше працювали не кріпосні селяни, а наймані робітники)³³⁸.

Окрім того, перші десятиліття XIX ст. – це і час розбудови поштових шляхів, облаштованих доріг (із дорожнім полотном, узбіччями та кюветами) та каналів – тих «ниток», які мали тісніше «зв'язати» різні ділянки Російської імперії: «Зі сходу на захід проходила головна магістраль Москва – Брест – Варшава, з півночі на південь – Петербурзько-Київська дорога. Реконструювалися і будувалися канали, що з'єднали ріки басейнів Чорного та Балтійського морів ... По Дніпру, Прип'яті ... пішли перші пароплави»³³⁹. Врешті, Правобережжя України разом із Литвою та Білоруссю продовжували виконувати ту роль, яку відігравали ще й у складі Речі Посполитої – торговельних «посередників» між Західною Європою та Росією.

Вищезгадані процеси у комплексі сприяли й урбанізаційним тенденціям у відповідних регіонах із розширенням кількості, площ та чисельності населення міст, які водночас із економічними залишалися й освітніми центрами. У випадку теренів Литви, Білорусі та Правобережної України до початку 1830-х років це, на думку С. Панова, С. Морозової та В. Сосна, почасти все ще означало колонізацію населення через систему освіти, де до Листопадового повстання переважала польська мова викладання (особливо на рівні вищих студій). А після придушення російським урядом заворушень 1830–1831 рр., на думку авторів підручника, розпочалися кардинально протилежні процеси, коли відтепер: «На

³³⁸ Паноу С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 34.

³³⁹ Там само. С. 35.

освіту поширювався принцип “православ’я, самодержавства і народності”, це означало виховання й освіту в дусі вірності Російській Православній Церкві та відданості російському самодержавству ... Відбувалося переведення навчання з польської мови на російську»³⁴⁰.

Розповідь про другу половину XIX ст. на сторінках книжки розпочинається зі згадки про селянську реформу 1861 р. у Російській імперії, ініційовану її очільником Олександром II, відповідно до якої передбачалося скасування кріпосного права та надання досі залежним від поміщиків селянам особистої свободи. У підручнику наголошували, що перші проекти нововведень, які почали розглядатися ще 1857 р., навіть не передбачали для селян права власності на землю, яке залишалося за поміщиками, а вчорашні кріпаки могли хіба що нею користуватися за умови обов’язкового відбуття повинності. Втім, врешті російський уряд «не наважився визволити селян зовсім без землі», допустивши в остаточній версії відповідного імператорського Маніфесту від 19 лютого 1861 р. можливість отримати наділи у власність, викупивши їх. У книжці відзначається, що в контексті реформи передбачалося, що держава вноситиме за селян 80 % викупної суми, щоб вони могли розрахуватися з поміщиками, натомість вчорашні кріпаки були зобов’язані повернути цю державну позику протягом 49 років, до того ж під час платежів щорічно мало повертатися 6 % від позиченої суми. Водночас до повноцінного викупу наділів за користування землею селяни повинні були виконувати попередні повинності на користь свого колишнього господаря-землевласника – панщину (щоправда, вже без особистої залежності) або оброк у розмірах, визначених державою. Таким чином, такі селяни й надалі вважалися тимчасово зобов’язаними перед поміщиками, від згоди яких врешті залежало укладання викупної угоди. Як зауважували

³⁴⁰ Там само. С. 36–40.

у підручнику, це тимчасове становище селян могло тривати і до 9 років. Та й сама реформа реалізовувалася своєрідно: у виданні відзначалося, що на всіх теренах, де реалізовувалась реформа, зокрема в Україні, поширеною була практика, коли «поміщики залишали за собою найкращі орні землі. Селянам надавали пустирі, піски або заболочені ділянки. Крім того, вони позбавлялися сіножатей, вигонів, водойм, лісових угідь, без яких сільське господарство зазвичай не обходилося. Внаслідок цього ... роз'єднаність і дроблення селянського земельного наділу на окремі частини»³⁴¹.

Врешті, як підсумовували С. Панов, С. Морозова та В. Сосно, хоч селянська реформа в Росії і принесла особисту свободу колишнім кріпакам, більшість із них усе ж були розчаровані з нововведень, адже упродовж наступних десятиліть їм довелося викупляти земельні ділянки, якими досі незмінно користувалися й так вважали своїми, за ціною, яка почасти в декілька разів перевищувала реальну їх вартість, та ще й втративши доступ для використання до частини колишніх угідь. Та й цілком самостійними господарями багато з вчорашніх селян-кріпаків так і не стали, будучи вимушеними й надалі, окрім своїх, досить скромних за площею та якістю землі, наділів, обробляти ділянки й колишніх господарів, яким врешті вдалося залишити за собою більшість землі (почасти значно кращої)³⁴².

Проте для авторів підручника скасування кріпосного права таки стало «своєрідною межею між двома епохами – феодалізмом та капіталізмом», адже відтепер звільнені особисто селяни-кріпаки отримали можливість «укладення договорів та угод, вибору роду занять, вступу у навчальні заклади, вільного шлюбу», що створювало сприятливі передумови для інтенсифікації нового типу економіки. Однак реформа не ліквідувала

³⁴¹ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 56–57.

³⁴² Там само. С. 57.

й чимало «феодалних пережитків», зокрема ще зберігалися поміщицькі землеволодіння, що почасти гальмувало подальші повноцінні соціально-економічні трансформації в аграрному контексті³⁴³.

Останній факт, включно з бажанням частини еліти на підросійських теренах Польщі, Литви, Білорусі та Правобережній Україні повернутися до ідеї відродження на цих землях державності Речі Посполитої поруч із боротьбою проти «самодержавства, залишків кріпосного права та соціальної нерівності», призвели до вибуху у 1863–1864 рр. чергового – цього разу Січневого – повстання. Вказуючи, що його центром «стали етнічно польські території з Варшавою», автори підручника відзначили, що воно знайшло відгук і у вищезгаданих регіонах, які раніше належали до складу Речі Посполитої, включно з Україною.

Як зауважували С. Панов, С. Морозова та В. Сосно, ще напередодні повстання, на початку 1860-х років, на відповідному просторі сформувалися дві політичні групи: «червоних» та «білих». Перші репрезентували інтереси «дрібної та безземельної шляхти, міщан, інтелігенції, значною мірою – селян», частина з них були готовими досягнути мети відродження Речі Посполитої шляхом «загальнонародного повстання». Найрадикальніше крило цього напрямку складала «революційно-демократична течія», представники якої виступали й за «селянську революцію» задля «встановлення демократичного республіканського ладу» та «самовизначення народів». Водночас «білі» виражали інтереси «великих землевласників і верхівок буржуазії» та «намагалися не допустити переростання повстання в селянську революцію», надіючись відновити незалежність Речі Посполитої через тиск на Росію з боку західноєвропейських держав. Із цією метою вони й встановили контакти з урядами Франції та Англії. Саме зі середовища цього табору у Варшаві ще навесні

³⁴³ Там само. С. 58.

1862 р. для підготовки повстання було створено Центральний національний комітет³⁴⁴.

Врешті, як відзначено у підручнику, саме повстання почалося в Польщі в січні 1863 р. Приводом для виступу стала рекрутська акція за списками, до яких була включена вся «неблагонадійна» молодь. Поступово виступи поширилися й на Білорусь, Литву та Правобережжя України включно з Київщиною. Однак надалі, описуючи перебіг повстання, автори видання переважно акцентують увагу винятково на білорусько-литовських теренах, спершу окреслюючи діяльність створеного ще влітку 1862 р. Литовського провінційного комітету, який очолив Кастус Каліновський, що мав координувати повстання у Білорусі та Литві, а 1 лютого 1863 р. став Тимчасовим провінційним урядом цих земель, потім діяльності різних за чисельністю повстанських загонів (зокрема, згадавши про загін під керівництвом колишнього підполковника російської армії, учасника Кримської війни, а впродовж жовтня 1863 р. – квітня 1864 р. – диктатора і фактичного керівника всього повстання Ромуальда Траугутта, який навесні–влітку 1863 р. діяв на Берестейщині, зокрема і на сучасних українських землях), врешті – боротьбі російських військ проти повстанців та остаточному придушенні повстання навесні 1864 р.³⁴⁵

Хоч, як наголосили у підручнику, чимало організаторів та учасників якщо не були публічно «покарані смертю», то заслані до Сибіру, на окремих, охоплених повстанням теренах, аж до кінця 1860-х років зберігався воєнний стан і всіляко ще більше зменшувався польський вплив, зокрема через примусове відчуження шляхетських маєтків на користь держави (та арешту їх власників), утім «справа повстання не пройшла безслідно: воно пробудило наступні покоління до боротьби за волю»³⁴⁶,

³⁴⁴ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 59.

³⁴⁵ Там само. С. 59–63.

³⁴⁶ Там само. С. 63.

та й певні послаблення щодо селянства на відповідних теренах (як-от зупинка «тимчасових обов'язків» колишніх кріпаків щодо вчорашніх господарів чи термінове переведення селян, незалежно від згоди поміщиків, на обов'язковий викуп земельних ділянок зі зменшенням розміру викупних платежів на 20 %) сприяли покращенню їхнього економічного становища, як врешті і комплекс реформ (у підручнику вони означені «буржуазними») імператора Олександра II, проведених вслід за селянською реформою впродовж 1860–1880-х років.³⁴⁷

У виданні відзначали, що, на відміну від решти Російської імперії (включно із Лівобережжям України), на теренах, де проживало багато землевласників – учасників Січневого повстання (на просторі підросійської частини Польщі, Литви, Білорусі та правобережних губерній України), «царський уряд не пішов на проведення ... земської реформи, розпочатої у Росії у 1864 р.», не бажаючи створювати тут виборні установи для керування місцевою економікою, народною освітою чи медициною, де би більшість могли скласти вчорашні вороги російської влади з числа локальних поміщиків³⁴⁸.

Врешті, як відзначили автори підручника, після вбивства 1881 р. імператора Олександра II та приходу на владний п'єдестал його сина Олександра III «надійшов період контрреформ, які супроводжувалися викоріненням всілякого іншодумства», зокрема через спроби «обмежувати польський політичний і культурний вплив» та «підірвати його економічне та політичне становище». На практиці, як зауважено в підручнику, це, вслід попереднім методам, супроводжувалося закриттям чи перетворенням костелів під православні церкви, переслідуванням католицької («ополяченої») шляхти за одночасного встановлення союзу російського уряду «із православним “російським” дворянством, яке було визнаним опорою самодержавства» та

³⁴⁷ Там само. С. 63–67.

³⁴⁸ Там само. С. 66–67.

пріоритетною підтримкою імператорським двором у Росії ще однієї основи російсько-імперської державності – діяльності Православної Церкви³⁴⁹.

Окреслюючи соціально-економічну ситуацію в регіоні у другій половині XIX ст., автори книжки відзначали, що в той час, як у селах розпочався повільний, але впевнений процес розпаду тих поміщицьких маєтків, які не переорієнтовувалися на нові, «капіталістичні» методи ведення господарства, і програвали конкуренцію на ринках збуту, а натомість з'являлися успішні сільські господарства, навіть підприємства, засновані ініціативними селянами, зокрема вчорашніми кріпаками, та активізовувалася спеціалізація господарств у селах, дедалі інтенсивнішими в регіоні ставали також урбанізація (зі збільшенням частки міщан серед загального населення) та розширення мережі нових заводів і фабрик. Із останніми дедалі чисельнішим ставав прошарок робітників (у виданні, вочевидь, за інерцією за радянською історіографією, названих «класом»), який головно формувався із безземельних та малоземельних селян, які покидали села заради життя (або, принаймні, праці) у містечках чи містах, а також зубожілих ремісників, хоч і дотеперішні ремісничі майстерні та мануфактури і на кінець XIX ст. також ще співіснували (це у підручнику загалом вважали особливою рисою всього регіону від Литви до України)³⁵⁰.

Загалом, окреслюючи довершення промислового перевороту на зазначеному просторі, автори підручника відзначали, що поруч із технологічними змінами (переходом на машинне, фабрично-заводське, виробництво) відбулися й суттєві громадські трансформації (і тут без «марксистсько-ленінських» установок та термінології не обійшлося): «Заміна примусової праці вільнонайманою та формування буржуазії ... пролетаріат був класом ... найманих робітників, позбавлених власності на знаряддя

³⁴⁹ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 67.

³⁵⁰ Там само. С. 69–72.

праці. Єдиним джерелом його існування був продаж своєї робочої сили власнику підприємства за певну плату ... Буржуазія як клас формувалася з купців, власників заводів, міщан, заможних ремісників, а після 1861 р. – і за рахунок заможного селянства – сільських “господарів”³⁵¹. Пов’язаний із цими процесами стрімкий розвиток міст спонукав російську владу до проведення у 1870-х роках міської реформи зі створенням виборних дум у містах, і хоч депутати до них, як зауважувалося у підручнику, обиралися із урахуванням майнового цензу («це означало, що право голосу отримали платники міських податків: власники торгових і промислових установ, банків, міської нерухомості ... така система виборів забезпечувала більшість на думку представників великого капіталу ... основна частина населення – робітники, службовці, інтелігенція – такої власності не мала і тому звільнялася від сплати податків, а значить, була усунена від участі в самоврядуванні»³⁵²), автори видання відзначали, що новація «посприяла покращенню стану міського господарства, збільшила прибутки місцевого бюджету»³⁵³.

У підручнику звернено увагу на ще один інструмент інтеграції теренів від Польщі і до Литви, Білорусі та Правобережної України (врешті, як й інтенсифікації контактів між імператорським центром та українським Лівобережжям і Півднем) – будівництво залізниць. З-поміж іншого, у підручнику фігурують і залізничні шляхи, які пов’язували через білоруські землі Україну із північно-західною частиною Російської імперії – Лібаво-Роменська залізниця, прокладена у першій половині 1870-х років територіями Віленської, Мінської, Могилівської, Чернігівської та Полтавської губерній, та Поліські залізниці із Вільно-Рівненською лінією (із гілкою на Білосток),

³⁵¹ Там само. С. 72–75.

³⁵² Там само. С. 78.

³⁵³ Там само. С. 79.

спорудження яких розпочалося у 1880-х роках³⁵⁴. Загалом, у цьому контексті у виданні підсумовувалося, що «будівництво залізниць сприяло зміцненню економічних зв'язків між різними регіонами [зокрема й українськими губерніями – П. А.] ... і перетворенню їх на невід'ємну частину загальноросійського і європейського ринку»³⁵⁵.

Та й подавалися наочні приклади таких торговельних контактів, активізованих завдяки вдосконаленню системи шляхів, на прикладі Білорусі: «У міста Росії, України, а також за кордон, крім збуту на місці, вивозилися сільськогосподарська продукція та промислова продукція (спирт, сірники, папір і картон, віконне скло, цегла, черепиця, мотузки та канати). В Білорусь везли метал, машини, вугілля, нафту, сіль, зерно ... У той же час білоруський ринок виявився відкритим для товарів з інших регіонів Росії. Деякі види продукції тепер було дешевше імпортувати з сусідніх регіонів [зокрема з України – П. А.], ніж організовувати їх виробництво в Білорусі. Так, зникло виробництво цукру, занепада текстильна промисловість, тютюнові фабрики перейшли на виробництво неякісної продукції»³⁵⁶.

Врешті, як простежували у підручнику, соціально-економічні зміни безпосередньо впливали й на зміни суспільно-політичні, насамперед у західних та південно-західних (серед них – й українських) губерніях, які географічно були найближчими до європейських держав, де поширювалися різноманітні модерні на той час політичні ідеї. Унаслідок цього, як відзначали С. Панов, С. Морозова та В. Сосно, із середини 1870-х років тут «на зміну поколінню шляхетських революціонерів прийшло народництво», прибічники якого «були прихильниками соціалізму – вчення про суспільний лад, за якого панує спільність власності на засоби виробництва та природні ресурси, відсутній поділ на

³⁵⁴ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі...

³⁵⁵ Там само. С. 80.

³⁵⁶ Там само.

класи та експлуатація, реалізуються принципи рівності, соціальної справедливості та свободи ... частина народників поділяла ідею селянського соціалізму: можливість переходу до соціалізму шляхом збереження селянської общини в обхід капіталізму»³⁵⁷. Як зауважували в підручнику, схожі ідеї стали особливо популярними серед учнів закладів середньої освіти та студентів університетів, зокрема в Україні. Насамперед ця категорія суспільства найактивніше долучилася до «ходіння в народ» для «пропаганди соціалістичних ідей серед селянства», хоча, значною мірою, справа виявилася провальною, оскільки, як стверджували у виданні, «селяни, яких народники намагалися підняти на боротьбу за землю і волю, все ще продовжували вірити в “доброго царя” і тому видавали народників поліції»³⁵⁸.

Невиправданою виявилася і тактика індивідуального терору створеної 1879 р. народницької організації «Народна воля», що мала розгалужену мережу на місцях, зокрема в українських губерніях, – вбивство через замах російського імператора Олександра II 1 березня 1881 р. не викликало значних народних протестів (не кажучи про «початок народної (селянської) революції»), на які сподівалися у цьому таборі. Ба більше, як зазначали в книжці, ефект від події виявився протилежним – «престол посів Олександр III, який незабаром відмовився продовжувати буржуазні реформи свого батька»³⁵⁹.

Натомість, як зауважувалося у виданні, починаючи зі середини 1880-х років, «революційне народництво поступово сходило з історичної арени, на яку заступала соціал-демократія», прихильники якої «проголосили своєю метою боротьбу за побудову соціально справедливого суспільства», дотримуючись марксизму, який «пояснював поступальний історичний хід розвитку ... змінами соціально-економічного ладу», а «боротьба

³⁵⁷ Там само. С. 83.

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ Там само. С. 84.

між панівними і пригнобленими класами розглядалася як рушійна сила історії, найвищим проявом якої мала стати соціалістична революція»³⁶⁰.

Вагоме місце для розвитку цього руху, як відзначали автори, мало створення: 1897 р. – єврейського соціалістичного Бунду, 1898 р. – РСДРП, а 1902 р. – Партії соціалістів-революціонерів, діяльність яких (зокрема і місцевих осередків в Україні) значною мірою впливала на подальший хід суспільно-політичного життя в Російській імперії включно з Наддніпрянською Україною. Водночас зауважувалося, що на рубежі XIX–XX ст. у державі Романових почали з'являтися й національні партії, які поруч із громадсько-соціальними ставили вимоги, що стосувалися національних питань (досягнення прав народу на вільне, добровільне етнічне, державне і культурне самовизначення)³⁶¹. Ці вимоги, поруч зі суспільним запитом на подальше вдосконалення аграрної реформи та незадоволенням зі збереження необмеженої монархії (чи взагалі її існування), спричинили першу в Російській імперії революцію, що тривала впродовж 1905–1907 рр.

Аналізуючи її початкові політичні наслідки, у підручнику зауважували, що одразу з проголошенням 17 жовтня 1905 р. імператорського Маніфесту про надання всім підданам політичних свобод, включно зі створенням парламенту (Державної думи), з'явилася можливість до легальної діяльності політичних партій, серед яких до вищезгаданих соціал-демократичних (соціалістичних) долучилися створені у жовтні 1905 р. «Союз 17 жовтня» («октябристи») («партія великої буржуазії та поміщиків»), представники якої підтримали уряд та його програму викладу в Маніфесті, та Конституційно-демократична партія («кадети»), яка виражала інтереси «тієї частини буржуазії, яка прагнула продовжувати реформи, та буржуазної інтелігенції»,

³⁶⁰ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 85.

³⁶¹ Там само. С. 85–87.

для якої кінцевим ідеалом, який треба досягнути, була повноцінна конституційна монархія в Російській імперії та створення 1907 р. монархічного, крайнього консервативного «Русско-го народного союзу»³⁶².

Врешті, саме ці партії, як відзначено у виданні, стали основою й перших двох скликань російського парламенту на тлі революційних процесів, у стінах якого обрані депутати «з національних країв» (зокрема від українських губерній) створили групу автономістів, адже «стояли на обороні інтересів свого краю», апелюючи до необхідності створення відповідних автономій. Автори книжки також додавали, що, окрім національного питання, упродовж усієї революції 1905–1907 рр. (як і після неї) у стінах російського парламенту активно дискутувалося й питання аграрне³⁶³. Однак уже 1907 р. революційні процеси почали згортати, і, як відзначали в підручнику, у всій імперії, включно з Наддніпрянської Україною, «влада розпочала арешти лідерів і активістів революційно-демократичних партій ... Діяльність більшовицьких, меншовицьких [обидві групи виникли 1903 р. із розколом всередині РСДРП – П. А.] і есерівських організацій... фактично повністю припинилася в 1908 р. і була відновлена лише в 1917 р.»³⁶⁴.

Щоправда, навіть у таких умовах, як наголошували автори видання, при невіршенні нагальних викликів, зокрема подальшого реформування аграрної сфери, російська імперська влада надалі залишалася між вибором: або незабаром знову «стати жертвою народного незадоволення, яке вже переростало у революцію 1905–1907 рр., або піти на ліквідацію феодальних пережитків шляхом економічної реформи»³⁶⁵. Як наслідок, влада вирішила провести нову аграрну реформу, безпосередньо

³⁶² Там само. С. 92

³⁶³ Там само. С. 93.

³⁶⁴ Там само. С. 95.

³⁶⁵ Там само. С. 97.

ініційовану міністром внутрішніх справ П. Столипіним та розпочату восени 1906 р. Однак і вона виявилася вигідною далеко не всьому селянству – С. Панов, С. Морозова та В. Сосно відзначили, що не бажаючи втрачати підтримки та опори серед поміщиків, російський уряд, «щоб не чіпати поміщицького землеволодіння... вирішив збагатити одних селян за кошт інших. Для цього передбачалося скасувати общини і сприяти перерозподілу земельних наділів бідноти у власність заможних селян»³⁶⁶. Економічно це мало би сприяти швидкому розвитку «капіталістичних відносин» у сільському господарстві зі збереженням власності поміщиків, а політично додавало в селах прихильників влади з числа заможного селянства («сільської буржуазії»), а не тільки як досі поміщиків, хоча, з іншого боку, загострювало поділ серед селян на заможних і збіднілих, що загрожувало соціальним протистоянням. Однак загалом ще до початку Першої світової війни, як відзначали у підручнику, столипінська реформа таки почала демонструвати певний ефект: «Період аграрної реформи – розширення посівних площ, зростання сільськогосподарського виробництва. Активніше використовувалися сільськогосподарські машини, мінеральні добрива. Посіви стали стабільними. Заможні селянські господарства поступово втягувалися в товарно-грошові відносини, пропонуючи свою продукцію для продажу на ринку. Руйнування сільської громади і допущення селян до консолідації володіння своїми земельними наділами створило умови для реалізації прискореного “американського” шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві – на основі селянських господарств, вільних від феодальних пережитків»³⁶⁷.

Водночас (і про це у книжці теж написано) новації не ліквідували ні явища масової селянської бідності (яка радше лише поширювалася), ні малоземельності чи й безземельності

³⁶⁶ Паноу С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі...

³⁶⁷ Там само. С. 99.

селян, які з кінця XIX ст. із європейської частини імперії, зокрема України, дедалі частіше переселялися до малозаселеної азійської, зокрема до Сибіру, та й не у всіх селах навіть у заможних селян з'явилась можливість створити виборні органи місцевого самоврядування – селянські земства, появу яких також ініціював П. Столипін із 1911 р. Втілення реформи в Російській імперії, зокрема в її українських губерніях, не протривало й десятиліття, бо її перервало розгортання Першої світової війни³⁶⁸.

Ще один ключовий аспект, на який звертають увагу у виданні, окреслюючи час напередодні Першої світової війни (і одне з найважливіших загалом для «довгого XIX століття»), – національне питання. Визначаючи у цьому контексті термін «нація», у виданні відзначали, що вона є «спільнотою людей, яка історично є спадкоємницею народності» та «характеризується постійним проживанням населення на одній території, спільністю господарського життя, спільною мовою, особливостями культури та психологічного складу ... у процесі свого становлення ... поступово перетворюється на політичну спільноту людей, визначальною ознакою якої є власна державність»³⁶⁹. Водночас під пов'язаним із цією категорією поняттям «національна свідомість» у книжці розуміли «сукупність ідей, переконань, знань, почуттів, у яких народ сприймає себе як націю і усвідомлює історичні коріння свого походження»³⁷⁰.

Зауважуючи, що станом на кінець XIX ст. у межах Російської імперії частина національних рухів досягла рівня політизації, а відтак – формулювання гасел певної своєї самостійності (принаймні, у статусі автономії) (серед таких був й український), у підручнику відзначали, що російська влада була зацікавлена винятково в територіальній єдності імперії та послабленні всіх без винятку національних рухів у її середині.

³⁶⁸ Там само. С. 98–100.

³⁶⁹ Там само. С. 101.

³⁷⁰ Там само. С. 103.

Переломними за таких умов були події Першої світової війни – глобального конфлікту, який, як відзначено в підручнику, різні загальноросійські політичні осередки в імперії Романових (зокрема в українських губерніях) зустріли неоднозначно: «На підтримку царського уряду виступили монархічні та ліберальні партії, а також есери, меншовики, бундівці ... Більшовики виступали проти війни. Вони вважали його за імперіалістичним характером і закликали перетворити його на війну за владу всередині країни з метою повалення самодержавства»³⁷¹.

Про ставлення власне українських (та й білоруських чи будь-яких інших) національних осередків автори видання не згадали. Але натомість звернули увагу, що у вирі вже безпосередньо Першої світової війни серед частини еліти на просторі від Литви до України спершу вкотре з'явилися ідеї відродження ВКЛ (що особливо підтримувалося на окупованих німецьким військом теренах Російської імперії), а 1916 р. з'явилася й пропозиція створити «Сполучені штати Білорусі, Литви, Латвії та України від Балтійського до Чорного морів», що могло би, як писали у виданні, на думку автора цієї концепції Антона Луцкевича (до речі, майбутнього ініціатора проголошення незалежності БНР), по-перше, «забезпечити незалежність молодих держав від Польщі і Росії», а по-друге, загалом «зміцнити обороноздатність і допомогти відновити зруйновану війною економіку»³⁷².

У підручнику зазначали, що концепцію Антона Луцкевича презентували білоруські представники, яких очолив Вацлав Ластовський, на міжнародних конференціях народів Росії, що відбулися 1916 р. у Стокгольмі та Лозанні. І хоч ідея появи нового міждержавного утворення так втілена й не була, однак пов'язані з цим інтелектуальні розмірковування врешті посприяли тому, що вже незабаром на порядку денному

³⁷¹ Паноу С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 124.

³⁷² Там само. С. 130.

дедалі частіше почали фігурувати думки про повну державну самостійність (аж до незалежності) та територіальну цілісність відповідних одиниць всередині Російської імперії (у цьому випадку основний акцент зроблено на питанні становлення незалежної білоруської державності)³⁷³.

Вимоги щодо розширення владних повноважень на місцях активно висувалися і з вибухом Лютневої революції (у підручнику її назвали «буржуазно-демократичною») – періоду, під час і після якого у різних куточках Російської імперії (яка, у підсумку зникла зі світової арени) поступово складалося двовладдя, за якого «з одного боку, революційно-демократичну владу здійснювали місцеві Ради, які спиралися на робітників, солдатів і селян ... з іншого боку функціонували органи буржуазної влади – міські та районні комітети громадської безпеки», а «Тимчасовий уряд [у Петрограді – П. А.] призначав губернських і повітових комісарів, яким передавалася влада на місцях»³⁷⁴. Однак будь-які пропозиції навіть щодо обмеженої автономії для окремих національних одиниць (у виданні основна увага приділена діяльності Білоруського національного комітету та пізнішої Центральної ради білоруських організацій, втім схожі вимоги висловлювалися впродовж 1917 р. й УЦР) отримували від Тимчасового уряду відмову, що ще більше загострювало невдоволення суспільства його політикою (тим паче, на тлі дедалі глибшої економічної кризи, продовжуваної війни та не цілком вирішеного питання власності на землю)³⁷⁵.

Загалом, підсумовуючи період XIX – початку XX ст. в історії простору від підросійської Польщі до України, у підручнику назвали його «епохою змін у соціально-економічному, політичному та культурно-національному становищі», коли тамтешнє

³⁷³ Там само.

³⁷⁴ Там само. С. 132.

³⁷⁵ Там само. С. 135.

населення пережило декілька аграрних реформ, два великих повстання, дві «буржуазно-демократичні революції», «важкі часи Вітчизняної війни 1812 р.» та Першої світової війни, а також відбувся «поступовий перехід від феодального до буржуазного суспільства» із характерними для нього промисловим переворотом, «подоланням натурального характеру економіки та становленням економіки ринкової – з товарно-грошовими відносинами ... із виходом на загальноросійські та європейські ринки», революційними перетвореннями, «пов'язаними з різким стрибкоподібним переходом від одного суспільно-політичного ладу до іншого» та, зрештою, формуванням модерних націй, які кінцево апелювали до мети тої чи тої форми власної державності (чи, принаймні, певної самостійності від імперської метрополії)³⁷⁶.

Підсумовуючи, варто відзначити, що підручник С. Панова, С. Морозової та В. Сосна для 8-го класу зразка 2018 р. загалом повторював ключові тези видання цих же авторів щодо періоду кінця XVIII – початку XX ст., що побачили світ у першому варіанті для 8-го класу 2005 р.³⁷⁷, у другому – в 2011 р. (тоді цей період історії через зміни у шкільних навчальних планах тимчасово викладали білоруським школярам у 9-му класі³⁷⁸), хоч у редакції 2018 р. «реверанси» у бік російських (чи пак – ще навіть радянських) історичних наративів чи не найвідчутніші. Щонайменше, наприклад у книжці 2011 р., цілком відсутнє

³⁷⁶ Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі... С. 143–144.

³⁷⁷ Сосна У. А., Марозава С. В., Паноў С. В. Гісторыя Беларусі (XIX ст. – 1917 г.): вучэб. дапам. для 8 кл. ўстаноў, якія забяспеч. атрымманне агульнай сярэд. адукацыі, з бел. і рус. мовамі навучання / пад рэд. М. С. Сташкевіча. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2005. 167 с.

³⁷⁸ Марозава С. В., Сосна У. А., Паноў С. В. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 9-га кл. устаноў агул. сярэд. Адукацыі з беларус. мовай навучання / пад рэд. У. А. Сосны. 2-е выд., дап. і перагледж. Мінск: Выд. Цэнтр БДУ, 2011. 199 с.

поняття «Велика вітчизняна війна» щодо подій французько-російської військової кампанії 1812 р., яку без жодного ідейного навантаження названо «війною наполеонівської Франції проти Російської імперії»³⁷⁹, або ж просто «війною 1812 року»³⁸⁰. Окрім того, хоч у всіх варіантах підручника поділи Речі Посполитої та входження теренів простору від Польщі, Литви, Білорусі і аж до Правобережжя України названо «доленосною подією»³⁸¹, все ж лише у підручнику 2018 р. ще й із певним пафосом додано, що ці процеси розглядалися у владних колах Російської імперії ще й як «возз'єднання одного православного східнослов'янського етносу», оскільки «в межах однієї держави білоруси, українці та росіяни виявилися об'єднані спільною історичною долею»³⁸².

Окрім того, і для відносно нейтрального підручника з 2011 р. характерні певні «огріхи», як-от твердження про те, що саме «централізована російська держава спинила на долучених землях шляхетську анархію та магнатські міжусобиці»³⁸³, хоч, з іншого боку, власне боротьба опозиційних середовищ проти того таки російського владного централізму (у формі повстань та формування народницьких, соціал-демократичних та національних рухів) власне розглядалася у виданні як чинники, які врешті посприяли тому, що «Росія з феодальної монархії перетворилася у буржуазну республіку», а народи, які до цього часу її населяли, не маючи власної державності, ставши модерними

³⁷⁹ Там само. С. 6.

³⁸⁰ Там само. С. 15.

³⁸¹ Наприклад див.: Марозава С. В., Сосна У. А., Паноў С. В. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 9-га кл. ... С. 64.; Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 8-га кл. ... С. 49.

³⁸² Паноў С. В., Марозава С. В., Сосна У. А. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 8-га кл. ... С. 49.

³⁸³ Марозава С. В., Сосна У. А., Паноў С. В. Гісторыя Беларусі, канец XVIII – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 9-га кл. ... С. 64.

націями, почали озвучувати власні вимоги щодо самовизначення³⁸⁴. Втім і тут без радянського дискурсу не обійшлося: відзначаючи, що для того, щоб «згуртуватися в націю та ствердити свої права як рівних серед європейської сім'ї», народам у Російській імперії потрібно було самовіддано працювати «на економічній та культурній ниві, змагаючись за свої національні, громадські та політичні ідеали», і в цьому, як стверджено у виданні, білоруський народ «разом з братніми російським, українським, а також іншими народами Російської імперії підійшов до якісно нового рубежа своєї історії», коли «постало завдання створення власного нового державного дому»³⁸⁵.

Певний відхід від винятково проросійських інтенцій та з акцентом на вряди-годи автономності від державного центру народів простору від Литви до України у XIX ст. присутній у посібнику, що побачив світ у першій половині 2010-х років (періоду тимчасового погіршення російсько-білоруських відносин) з історії зовнішньої політики Білорусі авторства Володимира Снапковського. Зокрема, описуючи поділи Речі Посполитої, він стверджував, що вони дозволили «втїлити віковичний намір російських самодержців ... зібрання всієї Русі», хоч для білорусів та українців, яких російські імператори помилково (на помилковості наголошує сам автор) трактували «як частину великоросійського народу, "зіпсуту" за час "відторгнення" від нього польсько-католицьким впливом», це загрожувало русифікацією – за імперською інтерпретацією зняттям закладених ВКЛ, Польським Королівством та врешті Річчю Посполитою «етнічних, мовних та релігійних бар'єрів», особливо серед місцевої еліти – магнатів та шляхти³⁸⁶. Приєднання білоруських і правобережних українських земель, окрім ідейного, мало, на думку В. Снапковського, й військово-практичне

³⁸⁴ Марозава С. В., Сосна У. А., Паноў С. В. Гісторыя Беларусі... С. 171.

³⁸⁵ Там само. С. 178.

³⁸⁶ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси... С. 201.

значення, адже «у складі розкинутою на європейських та азіатських просторах Російської імперії вони повинні були служити інтересам самодержавства, виконуючи стратегічну роль західного форпосту Росії»³⁸⁷. Водночас похід французького війська, очолюваного Наполеоном, для автора – теж не порятунок і не звільнення цих теренів «від російських загарбників» (хоч так, вважає автор видання, думала частина «панів і шляхти»³⁸⁸), а лише «нашествя», а метою будь-яких обіцянок французької сторони з відродження Речі Посполитої (на що орієнтувала частина місцевої еліти), на його думку, було лише одне – створити сприятливі умови для «рекрутських наборів, військових податків, реквізицій, участі тутешніх легіонерів у наполеонівських війнах»³⁸⁹. За цього автор визнавав, що й людські (шляхом набору в рекрути) та матеріальні (насамперед продуктивні) ресурси Білорусі, Литви й України були важливими в цих умовах і для імперії Романових, тож у тодішніх умовах їх населення опинилося «поміж двох вогнів»³⁹⁰.

І хоч у підсумку В. Снапковський таки трактував французько-російську військову кампанію 1812 р. як «Вітчизняну війну», все ж він підсумував, що «у Білорусі, як і в Україні та інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської кампанії мав парадоксальний характер», адже «з одного боку, перемога над ворогом викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження та зміцнило лояльність до імперії; з іншого – вона пробудила розуміння того, що політична та економічна система імперії потребує глибоких змін»³⁹¹. Це призвело до формування серед відповідних народів, які перетворювалися у модерні нації, щораз то

³⁸⁷ Там само. С. 202.

³⁸⁸ Там само. С. 207.

³⁸⁹ Там само. С. 203.

³⁹⁰ Там само. С. 206.

³⁹¹ Там само. С. 209.

більше відцентрових тенденцій, що, наприклад, в Україні посприяло постанню українофільського руху (автор посібника називає його представників «українськими автономістами»)³⁹².

Водночас він відзначав, що, наприклад, білоруська народницька група «гомонівців», що діяла впродовж 1880-х років та поєднувала гасла соціального та національного визволення народів імперії, підтримувала вслід за підходом українського інтелектуала Михайла Драгоманова ідею перетворення Росії на конфедерацію окремих федерацій, кожен з яких формуватиме той чи той народ³⁹³. Згадував Володимир Снапковський і відомих вчених-істориків та українських політичних діячів Михайла Грушевського і Дмитра Дорошенка, які, за його твердженням, «розглядали білорусів як партнерів в боротьбі за національне визволення, пов'язаних спільною долею з українським народом», «розуміючи, що українці і білоруси завжди були “підневільними чужих націй”, вони не підтримували претензії інших представників українського руху на єдине представництво неросійського “демократичного” варіанту східнослов'янського світу»³⁹⁴, тобто були готовими будувати альтернативний до винятково «русского» проекту щонайменше українсько-білоруський східнослов'янський.

Втім, за визначенням автора видання, загалом «українське питання як міжнародна проблема виникло раніше, ніж білоруське (у середині XIX ст.), а український національний рух був значно розвиненішим у порівнянні з білоруським»³⁹⁵, але аж до Першої світової війни і білоруси, і українці в умовах імперії Романових «взагалі не визнавалися самостійними етносами, були позбавлені права навіть на національно-культурну автономію», а «українські і білоруські землі залигалися територією

³⁹² Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси... С. 209.

³⁹³ Там само. С. 218.

³⁹⁴ Там само. С. 222.

³⁹⁵ Там само.

протиріч ... із прикордонними зонами політичного та культурно-цивілізаційного впливу», що стосовно, наприклад, «українського національного питання» дедалі частіше ускладнювалося в контексті щораз то більш ворожих відносин Російської імперії з імперією Австро-Угорською, до складу якої належали Галичина, Буковина та Закарпаття, населені значною мірою українцями³⁹⁶.

А ось розгортання першого в історії глобального військового протистояння, яке зрештою призвело до падіння імперій, зокрема й російського царизму, за словами В. Снапковського, таки «висунуло на перший план проблему національного звільнення неросійських народів імперії»³⁹⁷. Однак такі, цілком виправдані, запити народів до національного самовизначення і формування власної державності (чи принаймні автономії у складі ширшого державного утворення) почасти, як відзначав автор книжки, намагалися використовувати у своїх інтересах держави Четвертого Союзу з метою «створення численних буферних держав між Росією та Німеччиною чи Австро-Угорщиною, щоб зменшити тиск росіян на Західну Європу і відтіснити Росію якнайдалі на схід». Україна ж за такої конфігурації розглядалася як «головний форпост у Східній Європі» проти прозахідної російської експансії³⁹⁸. Щоправда, із власне білоруських національних ініціатив він згадує ідею, оголошену представниками Білоруського національного комітету братами Антоном та Іваном Лучкевичами навесні 1916 р., згідно із якою пропонувалося створити Сполучені Штати від Балтійського до Чорного моря (Балто-Чорноморський союз) у складі Латвії, Литви, Білорусі та України. «Таке об'єднання, – писав В. Снапковський, – могло би змінити традиційний баланс сил у Східній Європі, вивести молоді держави з-під залежності від Росії та Польщі, посилити їх обороноздатність та допомогти більш ефективному відновленню

³⁹⁶ Там само. С. 219.

³⁹⁷ Там само. С. 228.

³⁹⁸ Там само. С. 229.

зруйнованого війною господарства»³⁹⁹, однак план не отримав зовнішньої підтримки та не був втілений у життя.

Зі свого боку, зволікання Тимчасового уряду Росії, що постав на тлі Лютневої революції, у національній сфері та завданнях державного устрою інших народів Росії, як констатував автор посібника, лише активізовувало «організаційне оформлення національних рухів неросійських народів», про що, зокрема, засвідчив факт створення у березні 1917 р. у Києві УЦР, «яка висловлювалася за перетворення Російської імперії в демократичну федеративну республіку, де кожен народ повинен отримати право на національно-територіальну автономію»⁴⁰⁰. Щоправда, В. Снапковський висловлював й обурення з намірів УЦР долучити до майбутньої автономної України й усю Чернігівську губернію, оскільки «в її Суразькому повіті [тепер – більша частина Суразького району Брянської області Російської Федерації – П. А.], наприклад, проживало 70 % білорусів»⁴⁰¹. Та й за результатом домовленостей у Брест-Литовську на початку 1918 р. (за визначенням автора – «грабіжницького для Білорусі миру») українській стороні (вже у форматі незалежної УНР) остаточно відходили «десять повітів Гродненщини, Могильовщини, Мінщини та Чернігівщини»⁴⁰². Це могло загрожувати конфліктом із проголошеною 25 березня 1918 р. незалежною БНР, яка декларувала, що новопостала держава «повинна охоплювати всі землі, на яких домінувало білоруське населення»⁴⁰³. Тим не менше, як Україна, так і Німеччина, Радянська Росія та Литва названі у книжці «зовнішньополітичними пріоритетами БНР» із перших місяців її існування, хоч і питання точного визначення білорусько-українських кордонів, насамперед із Литвою та Україною,

³⁹⁹ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси... С. 240.

⁴⁰⁰ Там само. С. 233.

⁴⁰¹ Там само.

⁴⁰² Там само. С. 250.

⁴⁰³ Там само. С. 249.

перебувало в центрі уваги подальших переговорів, які спорадично ініціювалися білоруською стороною протягом 1918 р.⁴⁰⁴.

І хоч ця справа була радше неуспішною для БНР, а питання кордонів увесь час «відкладалося до більш сприятливого часу», результатом тісних українсько-білоруських дипломатичних контактів навесні 1918 р., на думку В. Снапковського, став той факт, що УНР стала першою державою, яка визнала БНР, і 24 квітня 1918 р. між республіками відбувся обмін дипломатичними представництвами й одним із перших питань, яке було окреслене після цього, стало надання Україною кредиту для Білорусі та налагодження товарного обміну між державами. Тоді ж у Києві відкрили Білоруську торгову палату, діяльність якої не припинялася і в умовах існування Української Держави, очолюваної гетьманом П. Скоропадським, і тривала до грудня 1918 р.⁴⁰⁵. Дипломатичні контакти між БНР та УНР (із встановленням наприкінці 1918 р. в Україні влади Директорії), за спостереженням автора видання, тривали й в умовах протистояння спільному ворогу – більшовикам. Це втілювалося, як відзначив В. Снапковський, у розробці в квітні 1919 р. проекту секретного договору між сторонами, що передбачав створення білорусько-української федерації: «Конкретно мова йшла про проведення узгодженої зовнішньої політики, створення військового союзу для оборони двох держав, в першу чергу для їх визволення від більшовицької окупації, визначення кордонів за етнографічним принципом з економічними поправками, прийняття торгової конвенції»⁴⁰⁶. Однак, як підсумував автор посібника, реалізація цього плану, як і всіх решта, що стосувалися співпраці між БНР та УНР, виявилася неможливою, оскільки ключові дотеперішні союзники обох держав із Четвертого Союзу програли у Першій світовій війні і були

⁴⁰⁴ Там само. С. 250–251.

⁴⁰⁵ Там само. С. 252–253.

⁴⁰⁶ Там само. С. 254.

змушені вивести свої війська з регіону та незабаром, попри ще певну одночасну боротьбу (особливо на українських теренах), водночас проти Добровольчої «білої» армії та більшовицької «червоної» «проголошені на території України і Білорусі національні держави були ліквідовані Радянською Росією»⁴⁰⁷, а їхні владні центри опинилися на еміграції.

Українська тематика щодо «довгого XIX століття» в Республіці Білорусь розглядається і на сторінках підручників зі всесвітньої історії, втім не окремо, а в контексті окреслення історії Російської імперії у цей період (який є суттєво розлогішим) і Австро-Угорщини (значно менший за обсягом). Характерним прикладом цього є підручник співавторства Володимира та Наталії Кошелевих і Наталії Байдакової, який, що характерно, спочатку побачив світ у Мінську російською мовою⁴⁰⁸, а вже пізніше вийшов його білоруський переклад⁴⁰⁹.

«Століттям надій і розчарувань» («стагоддзе надзей і расчараванняў») у світі згадані автори назвали період між наполеонівськими війнами та Першою світовою війною. Відзначаючи загальну специфіку цього часу, у підручнику наголошували, що початково «величезний вплив на століття зробила Французька революція 1789–1799 рр.», адже «саме під гаслом “Свобода, Рівність, Братерство” тоді розгорталися основні історичні події ... і формувалися ... нові буржуазні суспільства»⁴¹⁰.

⁴⁰⁷ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси... С. 254.

⁴⁰⁸ Кошелев В. С., Кошелева Н. В., Байдакова Н. В. Всемирная история Нового времени, XIX – начало XX в.: учеб. пособ. для 8-го кл. учреждений общ. сред. образования с рус. яз. обучения. Минск: Изд. Центр БГУ, 2018. 206 с.

⁴⁰⁹ Кошалеў У. С., Кошалева Н. У., Байдакова Н. В. Сусветная гісторыя Новага часу, XIX – пачатак XX ст.: вучэб. дапам. для 8-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання / пад рэд. У. С. Кошалева; пер. на беларус. мову В. Р. Ермаковіч, В. М. Іванова, Н. Г. Шчарбакавай. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2018. 206 с.

⁴¹⁰ Там само. С. 5.

Водночас В. і Н. Кошелєві та Н. Байдакова на сторінках підручника відзначали (і дещо надмірно ідеалізували) ще один чинник, який протягом перших десятиліть XIX ст. начебто став впливовим для розвитку суспільно-політичної та геополітичної ситуації принаймні у Центральній-Східній Європі (включно з українськими теренами), – поразку «Великої армії» Наполеона російському війську під час т. зв. «Вітчизняної війни 1812 р.» (саме так у виданні протрактували тодішню французько-російську військову кампанію), яка, мовляв, «сприяла піднесенню визвольної боротьби пригноблених народів Європи»⁴¹¹. І якщо ще напередодні цієї воєнної кампанії, як відзначали у підручнику, Російська імперія (зокрема з українськими губерніями) і так «стояла на шляху встановлення всеєвропейської гегемонії», то навесні 1814 р. вона вже переживала справжній тріумф – дійшовши до Франції, «союзні війська на чолі з російським імператором Олександром I увійшли в Париж», а Росія стала однією із ключових переговорних сторін на Віденському конгресі, на якому облаштовували нову повоєнну основу міжнародного порядку⁴¹².

Окрім того, у виданні визнавали, що попри те, що у XIX ст. Російська імперія – «одна із найсильніших і найвпливовіших держав світу», яка «проводила активну зовнішню політику і досягла в ній значних успіхів», зокрема завдяки тому, що до її складу належали «території, на яких проживало багато народів» (серед них – український), проте економічно вона значно поступалася передовим державам Західної Європи, оскільки основними перешкодами «на шляху її поступального розвитку, модернізації та індустріалізації ... були самодержавство, кріпацтво і майже повне політичне безправ'я народних мас»⁴¹³.

Останнє звучить як черговий реверанс білоруських істориків у бік наративів радянської історіографії, як, зрештою, і

⁴¹¹ Там само. С. 12.

⁴¹² Там само. С. 12–13.

⁴¹³ Там само. С. 97.

пошук на сторінках книжки «найкращих представників російського суспільства» (а насправді, серед населення всієї імперії, не лише росіян)⁴¹⁴, які, будучи незадоволеними вищезазначеними явищами, почали з ними боротися на різних стадіях упродовж XIX ст. (дещо в дусі радянської «класової» діалектики).

Хронологічно найраніше серед них автори виділили «дворянських революціонерів» як декабристів – офіцерів, які, будучи враженими побаченим рівнем життя та суспільства у Західній Європі під час закордонних походів, прагнули суспільно-політичних трансформацій і в самій імперії Романових. Найрадикальніші його представники закликали аж до повної ліквідації кріпацтва та монархії із подальшим проголошенням республіки та створенням представницьких органів влади. І хоча, як відзначено в підручнику, рух декабристів – цих «перших революціонерів в Росії» – не знайшов масової підтримки у суспільстві та й організоване ними 14 грудня 1825 р. (звідси і назва руху) збройне повстання російська влада придушила, а члени створених напередодні політичних товариств (зокрема в Україні, очолювані в рамках Південного товариства Павлом Пестелем та Матвієм Муравйовим-Апостолом) зазнали арештів, усе ж, на думку авторів видання, історичне значення цього руху було важко переоцінити, оскільки фактично йшлося про перший відкритий протест проти хиб суспільно-державної системи Російської імперії⁴¹⁵.

Вони особливо стали очевидними під час Кримської війни 1853–1856 рр., коли, як відзначено в книжці, «царський уряд необачно почав війну з Туреччиною», а російське військо навіть «здобуло низку блискучих перемог над турками», але коли у бій вступили союзники Османської імперії – Англія та Франція – армія Російської імперії (у рядах якої тоді

⁴¹⁴ Кошалеў У. С., Кошалева Н. У., Байдакова Н. В. Сусветная гісторыя Новага часу... С. 97.

⁴¹⁵ Там само. С. 103.

воювали й українці) «насилу протистояла арміям найсильніших європейських держав, які вторглися на Кримський півострів», оскільки «російський вітрильний флот був безсилий проти пароплавів Англії і Франції» та й «через відсутність залізниць російські війська не могли отримати підкріплення та провіант», тож загалом ця кампанія «продемонструвала військову та економічну відсталість самодержавної Росії», яка у підсумку прогала і на певний час втратила вирішальний вплив у Чорноморському басейні⁴¹⁶.

Такий стан справ спонукав імператора Олександра II до проведення в Росії (зокрема на Наддніпрянській Україні) вже згадуваних і в підручниках з історії Білорусі реформ (у цьому виданні вони, щоправда, вже не «буржуазні», а «великі»), зокрема селянської, яка скасовувала кріпосне право, а крім неї й реформи місцевого врядування, міської, судової, військової та освітньої реформ, які «створили умови для розвитку буржуазно-капіталістичних відносин»⁴¹⁷. Водночас щодо Олександра II, то у підручниках автори навіть вживають епітет «цар-визволитель» (тим паче, у контексті російсько-турецької війни 1877–1878 рр., під час якої очільник імперії Романових підтримував прагнення Сербії та Румунії до незалежності та Боснії і Герцеговини та Болгарії до автономії в межах Османської імперії (про Чорногорію у виданні не згадали))⁴¹⁸.

Натомість його наступник на імператорському престолі Олександр III постав у підручнику хоч і «Миротворцем», бо «за роки його правління Росія не брала участь ні в одній війні»⁴¹⁹, але й «контрреформатором», орієнтованим на зміцнення самодержавства, перешкоджання розвитку «культур неросійських корінних народів імперії» (серед них, вочевидь, автори

⁴¹⁶ Там само. С. 104.

⁴¹⁷ Там само. С. 112–115.

⁴¹⁸ Там само. С. 115–116.

⁴¹⁹ Там само. С. 122.

розуміють й українців, хоча про це прямо не пишуть), оскільки «цар наполягав на одній мові – російській, і на одній церкві – Російській православній», що втілювалося в його політиці русифікації, яка, втім, як відзначали в підручнику, не посилювала, а лише послаблювала «російську багатонаціональну державу»⁴²⁰.

Це, поруч із невинирішеними до кінця суспільно-політичними та соціально-економічними проблемами, сприяло подальшому формуванню опозиції російській владі як у Петербурзі, так і на місцях (зокрема, і в Україні) з табору лібералів, які «наполягали на запровадженні конституції та виборної законодавчої влади», та рішучіших революціонерів, «які перебували під впливом соціалістичних ідей, які активно проникали в Росію зі Західної Європи, і відкрито виступали проти самодержавства»⁴²¹.

До слова, саму появу соціалізму в світі у книжці пояснювали певним розчаруванням окремих прошарків (зокрема частини інтелігенції, селянства та щойно сформованого робітничого стану (у підручнику фігурують, щоправда, поняття «робітничий клас» та «пролетаріат»⁴²²)) традиційною демократією, яка «передбачала відсутність привілеїв і визнання народу джерелом влади» і «її вважали корисним засобом від усіх суспільних бід і хвороб», але «покінчити з бідністю та злиднями їй не вдалося», тому «гострі проблеми капіталістичного суспільства призвели до виникнення соціалістичного руху», зокрема в імперіях, до складу яких тоді належали українські терени⁴²³.

У Російській імперії це явище, як окреслено в підручнику, у 1870-х роках уособлювали народники (В. та Н. Кошелева і Н. Байдакова в межах цього руху виділили «пропагандистський», «бунтарський» та «змовницький» напрями), а зі

⁴²⁰ Кошалеў У. С, Кошалева Н. У., Байдакова Н. В. Сусветная гісторыя Новага часу... С. 115.

⁴²¹ Там само. С. 118.

⁴²² Там само. С. 120.

⁴²³ Там само. С. 5.

зародженням робітничого руху внаслідок розвитку промисловості в Російській імперії в другій половині XIX ст. та поширенням на цих теренах марксизму він врешті після десятиліть трансформацій оформився в РСДРП, яка, зрештою, надалі була однією з очільних сил революційного руху в імперії Романових⁴²⁴.

А можливостей проявити себе вже на початку XX ст. вистачало вдосталь. У цьому контексті в підручнику писали: «За період з 1905 по 1917 роки в Росії відбулося три революції. Першу нещадно придушив царський уряд. Друга призвела до повалення самодержавства: династія Романових назавжди зійшла з історичної сцени. У результаті третього було повалено Тимчасовий уряд, а до влади прийшла партія більшовиків [одна з двох фракцій, на які 1903 р. розпалася РСДРП – П. А.], яка представляла інтереси робітників і селян»⁴²⁵. Характерно, що Жовтневий переворот автори підручника вслід радянській (та й сучасній російській) історіографічній традиції окреслили «Жовтневою революцією 1917 р.»⁴²⁶.

Водночас, вказуючи на соціально-економічні чинники під час буремних перших двох десятиліть XX ст., у дидактичному виданні В. та Н. Кошелевих і Н. Байдакової практично не зазначається роль у цих подіях чинника національного, щодо якого лише загально зазначено, що той, поруч із робітничим та аграрним питаннями, був здебільшого в центрі розгляду постаналої з 1906 р. Державної думи Російської імперії⁴²⁷. До цього хіба що можна ще врахувати авторське узагальнення щодо послідовності здобуття слов'янськими народами незалежності на рубежі XIX–XX ст. (що характерно, найпізніше якраз тими, що населяли імперію Романових): «Південні слов'яни

⁴²⁴ Там само. С. 120–121.

⁴²⁵ Там само. С. 126.

⁴²⁶ Там само. С. 121.

⁴²⁷ Там само. С. 128–129.

остаточно позбулися османського панування й здобули державну незалежність. Західні слов'яни отримали його лише після Першої світової війни. Східні слов'яни – білоруси та українці – після розпаду Російської імперії»⁴²⁸.

Цікаво, що про проголошення ЗУНР у Галичині на згадку Австро-Угорської імперії у книжці взагалі не згадано. Та й сама історія підавстрійських теренів сучасної України (а це, крім Галичини, ще й Буковина та Закарпаття) фактично не відображена і зводиться до тези про те, що ці території були лише частиною багатонаціональної держави – імперії Габсбургів, до якої також належали землі сучасних власне Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Словенії, Хорватії, а також частина територій теперішніх Румунії, Польщі та Італії (а також із 1878 р. була анексована Боснія та Герцеговина)⁴²⁹. А ще, незважаючи на те, що, порівняно з реаліями Російської імперії, імперія Австрійська (з 1867 р. – Австро-Угорська) все ж значно раніше пропонувала конституційну монархію та розширення мережі представницьких органів влади (як у центрі, так і на місцях), цей факт не завадив білоруським авторам запевнити, що саме тамтешня «правляча династія Габсбургів не допускала політичних свобод, усіляко стримувала прагнення підвладних їй народів до національної незалежності», і, відповідно, «така політика викликала невдоволення найширших кіл суспільства» (знову згадуються радянські ідеологічні кліше), що, мовляв, періодично провокувало в імперії політичні кризи⁴³⁰.

Врешті, узвиччену для XIX ст. геополітичну систему в Європі (а відтак – становище і на українських землях) змінила Перша світова війна, після якої «розпалися чотири імперії: Російська, Німецька, Австро-Угорська та Османська...

⁴²⁸ Кошалеў У. С, Кошалева Н. У., Байдакова Н. В. Сусветная гісторыя Новага часу... С. 137.

⁴²⁹ Там само. С. 37, 116.

⁴³⁰ Там само. С. 37.

Росія поринула в хаос революції та громадянської війни. Виникла радянська держава на чолі з більшовицьким урядом», яка, зрештою, поруч зі США, активно вийшла на політичну арену⁴³¹.

Окрім того, непропорційно незначними, поруч із оглядом російських культурних діячів, є відомості про мистців українського походження (хоч у самому ж підручнику недвозначно зазначено, що «культурне відродження слов'янських народів стало найважливішою передумовою їх боротьби за національну незалежність»⁴³²). Так, наприклад, зі всієї плеяди українських культурних діячів у підручнику згаданий лише Тарас Шевченко, у якого «творчість пройнята любов'ю до України, мотивами національно-визвольної боротьби та слов'янського братерства»⁴³³. Натомість уродженця містечка Великі Сорочинці Полтавської губернії Миколу Гоголя автори видання віднесли до переліку «видатних діячів російської літератури»⁴³⁴ та й з цілого сонму його творів згадано лише комедію «Ревізор» і поему-роман «Мертві душі»⁴³⁵. З-поміж творців російської літератури, у яких «наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилися найкращі твори», у виданні названо й вихідця з українського Житомира Володимира Короленка⁴³⁶. А художники Ілля Рєпін та Архип Куїнджі – уродженці українських теренів – як зазначено у підручнику, були серед тих, хто «відображав реальне життя різних верств російського суспільства»⁴³⁷. А ось із культурними діячами, які походили з півдавстрійської частини України (наприклад, Іваном Франком та іншими), автори підручника взагалі не знайомлять своїх читачів.

⁴³¹ Там само. С. 194–195.

⁴³² Там само. С. 142.

⁴³³ Там само.

⁴³⁴ Там само. С. 106.

⁴³⁵ Там само. С. 107.

⁴³⁶ Там само. С. 133.

⁴³⁷ Там само. С. 134.

Зрештою, парадоксально, але «перший у Білорусі підручник, у якому представлено бачення унікальної, своєрідної і видатної минувшини українського народу білоруськими істориками», тобто який цільово стосувався власне історії України, побачив світ лише 2019 р. у співавторстві Світлани Лугавцової, Віктора Кахновіча та Степана Темушева за науковою редакцією Олега Яновського для студентів-істориків закладів вищої освіти Республіки Білорусь⁴³⁸.

Події та процеси XIX – початку XX ст. в Україні є одними з ключових, які розглядаються у книжці. Зокрема, на сторінках видання реконструйовано історію адміністративного ладу, демографічного та соціального становища населення, суспільно-політичних, економічних і культурних особливостей розвитку у зазначений період як «українських земель під владою Російської імперії» (і фактично у відповідних розділах висвітлено ті ж напрямки, які висловлені й у інших розглянутих вище дидактичних напрацюваннях, щоправда дещо більше, ніж зазвичай, уваги приділено й Лівобережній та Південній Україні), так і «західноукраїнських земель під владою Австрійської імперії»⁴³⁹. Йдеться про Галичину («Галіція»), яка увійшла до складу імперії Габсбургів після першого поділу Речі Посполитої 1772 р., Буковину, що стала частиною Австрійської імперії 1774 р. за результатами воєнних дій проти Османської імперії (у книжці помилково зазначено, що це трапилося відповідно до Константинопольської австро-турецької конвенції 1775 р.), та Закарпаття, яке ще раніше перебувало у складі Австрії як частина Угорського королівства⁴⁴⁰. Щоб не повторюватися, варто

⁴³⁸ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны ад старажытных часоў да пачатку XX ст. (з электронным дадаткам): дапаможнік / пад навук. рэд. А. А. Яноўскага. Мінск: БДУ, 2019. 239 с.

⁴³⁹ Там само. С. 168–175.

⁴⁴⁰ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны... С. 175–176.

детальніше зупинитися на менш згаданих у масиві білоруських навчальних видань українському Лівобережжю та тодішніх підавстрійських теренах України.

На відміну від Правобережної України, де більшість еліти – польські шляхетські землевласники, на українському Лівобережжі до них належали дворяни – нащадки української козацької старшини, які спорадично «сподівалися відновити автономію Гетьманщини»⁴⁴¹. Саме на цій хвилі, на думку авторів едукатійного видання, на рубежі XVIII–XIX ст. із цього середовища вийшла «Історія Русів», яка, як стверджено у книжці, була «не просто описом історичних подій, а блискучим політичним памфлетом», у якому подано «картину історичного розвитку так званої Малої Русі зі стародавніх часів до 1769 р. ... особлива увага надається повстанням русів [українців – П. А.] проти польської влади, Берестейської унії 1596 р. ... високо оцінено гетьманство Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, висловлено глибокий сум через ліквідацію Гетьманщини»⁴⁴². Зрештою, саме цей твір, як стверджувала С. Луговцова з колегами, значною мірою вплинув на світогляд й авторів книжок про минувшину «Малої Русі/Малоросії» (тодішня назва України) Дмитра Бантиш-Каменського, Миколи Маркевича та інших представників українських інтелектуалів, які, «збираючи літописи, документи, архівні матеріали, спробували показати значимість українського минулого ... та переконати русифікованих сучасників, що українці мають самостійну мову, а не “наріччя”, яке поступово зникає»⁴⁴³. Врешті, подальший розвиток українського національного відродження у цьому регіоні впродовж першої половини XIX ст. у виданні пов'язували із діяльністю Харківського та Київського університетів, Ніжинського та Одеського ліцеїв, унаслідок чого тут сформувалася «нова

⁴⁴¹ Там само. С. 180.

⁴⁴² Там само.

⁴⁴³ Там само. С. 181.

соціальна група – демократична інтелігенція», для якої ключовим переконанням вважалося твердження, «що політичні та культурні вимоги повинні спиратися на народ», а тому «молоді ентузіасти-романтики здійснювали мандрівки рідним краєм, знайомилися з народним побутом, збирали народні пісні, легенди, казки, які вважали безцінною скарбницею народного світогляду»⁴⁴⁴. Однак така діяльність протягом багатьох десятиліть залишалася в легальних межах, як приклад, у підручнику вказали на той факт, що, на відміну від Правобережжя, у Лівобережній Україні Листопадове повстання 1830–1831 рр. не знайшло жодної підтримки, і навіть більше – місцеві дворяни українського походження, за дорученням імператора, змогли організувати та озброїти 8 000 добровольців для допомоги у його придушенні⁴⁴⁵. Лише з початком діяльності Кирило-Мефодіївського братства у 1840-х роках український національний рух почав політизуватися (і висловлювати критичні щодо російської влади гасла), та, врешті, навіть діячі громадського руху, які намагалися залишатися аполітичними та зосереджуватися лише на просвітництві народу, почали переслідуватися, адже на тлі повстання 1863–1864 рр. офіційний Петербург почав вбачати загрози для державності навіть у звичайній «національно-просвітницькій праці», а «бажання носити вишиванку чи виконувати народні пісні почали трактувати як підриг громадських основ»⁴⁴⁶. Із цим, як зазначено у книжці, й була пов'язана поява циркуляру російського міністра внутрішніх справ Петра Валуєва, «який забороняв видавати книги українською мовою, бо такої мови “не було, нема і бути не може”»⁴⁴⁷, умови його стали ще жорсткішими в Емському указі, підписаному імператором Олександром II у травні 1876 р.,

⁴⁴⁴ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны...

⁴⁴⁵ Там само. С. 180–182.

⁴⁴⁶ Там само. С. 201.

⁴⁴⁷ Там само.

що, натомість, призвело до зворотнього ефекту – радикалізації української молоді, яка, як відзначала С. Лугавцова із колегами, дедалі частіше приєднувалася спершу до народницького руху, пізніше – соціал-демократичного, а врешті – таємного національно-революційного Братства тарасівців та українських політичних партій, які почали з'являтися на Наддніпрянщині у 1900-х роках (у підручнику помилково зазначено, що перша активна політична партія на Наддніпрянщині – Революційна українська партія – була заснована 1899 р., хоч насправді 1900 р.)⁴⁴⁸. Врешті-решт, українські політичні сили зображено на сторінках книжки активними учасниками революційних подій 1905–1907 рр. (зокрема, у межах українських депутатських фракцій перших двох скликань російської Державної думи)⁴⁴⁹, що, зрештою, відтворено і в інших білоруських навчальних виданнях з історії.

Розглянуто у підручнику й історію Півдня України, який ще з останньої чверті XVIII ст., за результатом чергової російсько-османської війни став частиною імперії Романових (включно з Кримом), однак найбільше цей простір, разом із теренами сучасного Приазов'я, згаданий хіба що в контексті соціально-економічних процесів на тлі промислової революції на українських землях. Зокрема, автори цього навчального видання зазначали, що «у Катеринославській і Херсонській губерніях за останні два десятиліття XIX століття виникло 17 великих металургійних заводів, більшість з яких було побудовано за гроші іноземних капіталістів: англійські – завод Джона Юза в Юзівці (сучасний Донецьк); бельгійські – Дніпровський завод у селищі Кам'янському; французькі – Гданцівський завод під Кривим Рогом», а також «почали роботу Харківський і Луганський паровозобудівні заводи»⁴⁵⁰. Як на-

⁴⁴⁸ Там само. С. 202–204.

⁴⁴⁹ Там само. С. 204–205.

⁴⁵⁰ Там само. С. 199.

слідок, саме тут, поруч із Києвом, формувалися й політичні, промислові та освітньо-наукові осередки: «Серед міст України кінця XIX століття виділялися чотири великі центри – Одеса (400 тис.), Київ (250 тис.), Харків (175 тис.), Катеринослав (120 тис.). Швидко розвивалися нові промислові центри – Кривий Ріг, Костянтинівка, Юзівка, Маріуполь», що призвело й до появи нового значного прошарку – робітництва, чисельність якого в Україні станом на 1897 р. уже наближалася до 425 тис. осіб, «і майже половина з них була зосереджена у важкій промисловості Катеринославської губернії»⁴⁵¹, згодом зігравши важливу роль під час революційних процесів у Росії на початку XX ст.

Окрему увагу у підручнику також звернено на реформи «освіченого абсолютизму» імператорів Марії Терезії та Йосифа II у 1770–1780-х роках, які проводилися і на західноукраїнських теренах – Галичині, Буковині, а також, на думку авторів, мали «адаптувати абсолютну монархію до системи ринкових відносин і нових тенденцій суспільного життя» шляхом «посилення державної централізації та підпорядкуванням усіх сторін життя держави і суспільства правлячій династії»⁴⁵² за одночасного впровадження системи обліку та контролю, проведення першого статистичного перепису землеволодінь і населення, часткових трансформацій у соціально-економічній сфері. Зокрема, С. Лугавцова з колегами відзначила реформування системи аграрних відносин, відповідно до якого австрійський імператор Йосиф II патентом 1782 р. ліквідував особисту залежність селян від поміщиків та надав їм елементарні громадянські права: можливість одружуватися без згоди поміщика, змінювати місце проживання, передавати майно у спадщину, вибирати професію⁴⁵³.

⁴⁵¹ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны... С. 199.

⁴⁵² Там само. С. 176.

⁴⁵³ Там само. С. 177.

Серед важливих нововведень часу «освіченого абсолютизму», впроваджених на західноукраїнських землях на рубежі XVIII–XIX ст., у підручнику згадали й про церковну реформу, яка передбачала «рівні права католицької, протестантської і греко-католицької церков та надання вірянам усіх віросповідань рівних можливостей до вступу до університетів та державної служби; підпорядкування церкви державі та надання священникам статусу державних чиновників із відповідним утриманням; заборону представникам римо-католицької церкви змушувати греко-католиків приймати латинський обряд»⁴⁵⁴. Окрім того, при відкритому 1784 р. у Львові університеті у 1787–1809 рр. діяв Руський інститут, де на філософському та богословському факультетах навчалися «русини-українці», що загалом «сприяло громадянському прогресу». У результаті, як підсумували у підручнику, хоча значною мірою упродовж наступних десятиліть відбувався «відхід від реформаторського курсу, який тривав ледь не до середини XIX ст.», утім «чи не єдиними соціальним інститутом, який зберіг здобутки епохи реформ і навіть зміцнив свої позиції після відкриття у 1808 р. Галицької митрополії, була греко-католицька церква»⁴⁵⁵.

Представники останньої, врешті, як стверджено у виданні, протягом перших десятиліть XIX ст. значною мірою доклалися до першої хвилі національного відродження в Галичині у межах діяльності Перемишльського культурно-освітнього гуртка, сформованого унійним (греко-католицьким) духовенством довкола галицького митрополита Михайла Левицького (і це в той час, коли на підросійських теренах України Греко-Католицька Церква потрапила під заборону!). У межах організації члени не лише «різко виступали проти спроб схилити уніатів [греко-католиків – П. А.] перейти в католицизм,

⁴⁵⁴ Там само.

⁴⁵⁵ Там само.

і в результаті опинилися на піку боротьби проти латинізації у всіх сферах громадського життя», «виявляючи значне зацікавлення до вітчизняної історії, життя народу, його мови та усної народної творчості» та «немало зробивши для розвитку українських шкіл»⁴⁵⁶.

Як відзначили С. Лугавцова зі співавторами, лише з 1830-х років центр національного руху на підавстрійській території України перенісся з Перемишля до Львова, де у 1833–1837 рр. діяв гурток романтиків «Руська трійця», який очолювали Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, які «глибокого переживали через поділ України, вважали своїм головним завданням “підняти дух народний”, чого можна було досягнути тільки з допомогою друкованого слова, написаного рідною мовою»⁴⁵⁷. Із цим автори підручника пов’язували й вихід у світ 1837 р. збірника літературних праць «Русалка Дністрова», підготовленого членами «Руської трійці», який став «першою народною книгою в Галичині як за формою (жива народна мова, гражданський шрифт), так і за змістом (поетизація подвигу козацтва, возвеличення національно-визвольної боротьби), і хоч був заборонений цензурою, але «отримав широке розповсюдження серед освіченого населення»⁴⁵⁸.

Наступний етап національного відродження у виданні пов’язували з «Весною народів» 1848–1849 рр., коли «центром українського національного руху стала Східна Галичина», що проявилось у заснуванні 2 травня 1848 р. у Львові першої української політичної організації «Головна Руська Рада», «яка взяла на себе роль представника інтересів українського населення перед віденським урядом», хоча помилково у книжці очільником організації названо такого собі «перемишльського

⁴⁵⁶ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны... С. 183.

⁴⁵⁷ Там само.

⁴⁵⁸ Там само.

єпископа Р. Яхимовича»⁴⁵⁹, тоді як насправді ним був на той момент ще ректор Львівської духовної семінарії Григорій Яхимович. Як відзначили у підручнику, друкований орган організації «Зоря Галицька» був першою газетою, виданою на українських теренах українською мовою, та й інші ініціативи Ради мали виражене національне спрямування: синьо-жовтий стяг та герб зі зображенням золотого лева на синьому тлі у ролі національної символіки та політична вимога з поділу Галичини на дві адміністративні частини: польську й українську. І хоча, як відзначали у книжці, останній аспект у підсумку австрійський уряд відхилив, діяльність Головної Руської Ради на тлі тодішніх революційних подій таки дала свій ефект, оскільки «керівні кола Австрійської імперії погодилися на викладання українською мовою у галицьких початкових школах, як і на введення цієї мови як обов'язкової в гімназіях ... та відкриття кафедри української мови у Львівському університеті»⁴⁶⁰.

Зрештою, «Весна народів» змусила австрійського імператора Фердинанда I створити однопалатний виборний парламент – рейхстаг, що дало змогу й підавстрійським українцям долучитися до парламентаризму – як зазначили автори видання, із 383 депутатів парламенту, який розпочав роботу 10 липня 1848 р., Галичину репрезентувало 96, зокрема 39 українців⁴⁶¹. Останні вже на рівні австрійської столиці отримали можливість відстоювати ідею поділу галицького краю на дві адміністративні одиниці та зменшення викупних платежів на землю після скасування на тлі революційних процесів панщини. Щоправда, як виснували у підручнику, вже навесні 1849 р. наступник Фердинанда I на імператорському престолі Франц Йосиф I розпустив парламент, після чого «настала епоха неоабсолютизму, яка характеризувалася відновленням

⁴⁵⁹ Там само. С. 184.

⁴⁶⁰ Там само.

⁴⁶¹ Там само. С. 184–185.

необмеженої влади імператора та зменшенням до мінімуму реформаторської діяльності ... були обмежені громадянські права і свободи, відновлена цензура. Навчання національними мовами дозволялося лише в початковій школі ... практично вся адміністрація в Галичині опинилися в руках поляків»⁴⁶².

Наступна фаза реформ в імперії Габсбургів, як відзначали С. Лугавцова з колегами, тривала упродовж 1860-х років, розпочавшись із виходом у світ «так званої Федеральної Конституції» (так у підручнику назвали «Жовтневий диплом») від 20 жовтня 1860 р., яка «передбачала розподіл законодавчої влади між імператором, рейхстагом і провінційними сеймами», а 26 лютого 1861 р. «була доповнена у ліберальному дусі» (йшлося про Лютневий патент), унаслідок чого «Галичина отримала автономію з власним сеймом»⁴⁶³. Врешті з прийняттям Конституції 1867 р. Австрійська імперія перетворилася на Австро-Угорську із декларованими в документі громадянськими свободами (недоторканість особи, свобода слова і друку, рівноправність національностей та мов у школах і громадських установах тощо)⁴⁶⁴.

Світоглядно у другій половині XIX ст., як констатували автори видання, «старе покоління працівників національного відродження, яке чекало, що австрійський уряд з часом добровільно “зробить для нас все необхідне”» серед української еліти замінили діячі, які первісно поділялися на дві групи: полонофільську, що шукала порозуміння з польською стороною, та русофільську (москвофільську), представники якої «сподівалися на допомогу Росії» та «у своїх переконаннях... відрізнялися від чехів та інших слов'ян тим, що заявляли про тотожність українців та росіян» і стверджували, що «ніяких українців не

⁴⁶² Лугавцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны... С. 185.

⁴⁶³ Там само. С. 208.

⁴⁶⁴ Там само. С. 209.

існує, є один “русский” (“руські”) народ від Карпат до Камчатки»⁴⁶⁵. Водночас С. Лугавцова та співавтори книжки звернули увагу на появу серед українського національного руху й третього напрямку – народовців-українофілів, чиїм натхненником був Т. Шевченко, чию «орієнтацію на інтереси і потреби народу» у творчості вони поділяли, дотримуючись позиції, що «українці – окремий народ, який проживає від Кавказу до Карпат»⁴⁶⁶. Відповідні орієнтири зберігалися за відповідними напрямками й після 1890-х років, коли «національний рух на західноукраїнських землях вступив у нову стадію політичного розвитку», що проявилось у появі перших українських політичних партій європейського типу (починаючи від Русько-української радикальної партії, заснованої 1890 р.)⁴⁶⁷.

До Першої світової війни національний рух тут ще більше активізувався, однак, описуючи дуже загально ключові віхи перебігу глобального військового протистояння на українських теренах – місце, яке, за влучним визначенням авторів підручника, «стало не просто одним з плацдармів кровопролитних боїв, але й локацією, де реалізовувалися стратегічні задуми світового конфлікту, причому за участю українців, які були вимушені стріляти один в одного»⁴⁶⁸, С. Лугавцова зі співавторами повернулися до «традиції» інших своїх колег – розповідати першочергово історію саме теренів Наддніпрянської України, особливо під час реконструкції подій перших місяців Української революції, пов'язаних із діяльністю в Києві УЦР, яка за досить короткий час пройшла шлях від «київської міської організації» до, після проведення Українського національного конгресу, повноцінного репрезентанта всього

⁴⁶⁵ Там само.

⁴⁶⁶ Там само. С. 210.

⁴⁶⁷ Там само.

⁴⁶⁸ Там само. С. 214.

українства на політичній платформі⁴⁶⁹. Хоча завершили опис тодішніх суспільно-політичних процесів на сторінках підручника автори таки досить «сумбурно» – твердженням про те, що «Жовтневе повстання [насправді більшовицький Жовтневий переворот – П. А.] у Петрограді відкрило нову сторінку в історії російської революції, в тому числі на територій України»⁴⁷⁰. І це при тому, що про подальшу історію УНР, Української Держави Павла Скоропадського чи знову УНР на чолі з Директорією у підручнику вже й не зазначали.

Таким чином, період «довгого XIX століття» в історії України у білоруських навчальних виданнях переважно розглядається крізь призму розповідей про тогочасну минувшину білоруських земель, які, поруч із Правобережною Україною, стали частиною Російської імперії за результатом трьох поділів Речі Посполитої, а остаточно – після Наполеонівських війн. Відтак, саме українським теренам Волині, Поділля та Київщини білоруські автори присвятили найбільше уваги – з характеристиками введення цих територій політично, економічно, соціально та врешті культурно до простору імперії Романових упродовж усього XIX ст., включно зі зображенням опозиційних до такої «інтеграції» рухів: від підтримки частини місцевої еліти французького війська 1812 р. крізь декабристське, Листопадове (1830–1831) та Січневе (1863–1864) повстання, і аж до поширення соціалістичних ідей та врешті двох революцій (1905–1907 та 1917).

Лівобережна Україна за такої конфігурації вже станом на початок «довгого XIX століття» постала як більш інтегральна частина Російської імперії (попри те, що формально Гетьманщина була ліквідована лише 1764 р.), з якою у новоприєднаних до Росії земель ще раніше почали формуватися політичні, соціально-економічні (особливо з розгортанням в Україні

⁴⁶⁹ Лугаўцова С. Л., Кахновіч В. А., Цемушаў С. М. Гісторыя Украіны... С. 216–217.

⁴⁷⁰ Там само. С. 218.

промислового перевороту та мережі залізниць) та культурні контакти – зрештою, як із Кримом та значною частиною Північного Причорномор'я, які також відійшли до складу Росії наприкінці XVIII ст. після чергової серії російсько-османських війн, але яких теж не оминули революційні перипетії в Росії на початку XX ст.

Натомість підавстрійські українські терени (Галичини, Буковини та Закарпаття) здебільшого у білоруських дидактичних виданнях якщо взагалі не фігурують, то перебувають на маргінесі – як ледь не «жертви» правлячої в Австро-Угорщині династії Габсбургів, яка мовляв не допускала політичних свобод, усіляко стримувала прагнення підвладних їй народів до національної незалежності. Щоправда, серед білоруських авторів були й винятки, які простежували розвиток українського національного руху в межах Австро-Угорщини від «кузні» реформ «освіченого абсолютизму» крізь протиборство з іншими національними проектами (зокрема в Галичині – з польським), «Весну народів», Конституційні реформи 1860-х років та врешті умов польської автономії в Галичині (щоправда, з можливістю обирати та бути обраним до парламенту у Відні та Крайового Сейму у Львові).

Білоруські автори (незалежно від ідейних установок) наголошували на трагізмі ситуації, у якій опинилися у цей період – як через розділеність українських територій поміж двома імперіями у XIX ст., так і через той факт, що українці опинилися по обидва боки фронту Першої світової війни. Зрештою революційні процеси 1917 р. (Лютнева революція та Жовтневий переворот більшовиків) і поява впродовж 1917–1918 рр. на просторі колишньої Російської імперії національних держав (як-от УНР чи Української Держави та БНР) на сторінках білоруських навчальних видань варіювалися від твердження, що відбулося логічне після попереднього кількадесятилітнього національного розвитку державотворче втілення національних

рухів, до переконання, що йдеться ледь не про інспіровані західними державами «масонські змови», покликані послабити Росію (і така думка траплялася навіть у сучасних виданнях 2010-х років).

Отже, Жовтневий більшовицький переворот для всіх проаналізованих білоруських авторів однозначно був визначальною подією, але якщо для частини йшлося про передвісника знищення щойно створених у регіоні національних держав (зокрема української та білоруської) та вимушеного вигнання на Захід їхніх еліт, то для інших це була спроба вже у нових – радянських – межах відродити ослабену під час Великої війни та революцій початку XX ст. російську державність, у яку, зрештою, у 1920-х роках було насильно об'єднано й значну частину сучасних Білорусі та України, але вже у формі щойно поставалих радянських соціалістичних республік як частин СРСР.

Павло Артимишин